KUNST DER HETHIETEN

22 DECEMBER 1961 - 4 MAART 1962

CENTRAAL MUSEUM UTRECHT

Kurt Bittel — Berlijn

GESCHIEDENIS DER HETHIETEN

De geschiedenis der Hethieten speelt zich vooral af in Klein-Azië, later ook in het noordelijk deel van Syrië en Opper-Mesopotamië. In deze gebieden voltrok zich de opkomst, de machtsontplooiing en het verval van het Hethietenrijk. Het is een gebied dat noordelijk en noordwestelijk gelegen is van de oude oosterse cultuurcentra in het stroomgebied van de Eufraat en de Tigris en dat in tegenstelling tot de laagvlakte van deze beide rivieren sterk geaccidenteerd is. Hoge bergketens aan de randen met diepe dalen, waarin het gehele jaar water stroomt, en kleinere en grotere vlakten, met name het uitgestrekte steppengebied van de centrale Anatolische hoogvlakte, bepalen het karakter van het land. Dit typische bergland is echter niet geïsoleerd, doch bezit natuurlijke verbindingswegen met de aangrenzende landstreken in het Oosten, Zuidoosten en Westen, waar de natuurlijke grenzen niet door zeeën gevormd worden.

Binnen dit gebied neemt de landstreek Cappadocië een bijzondere plaats in. Ongeveer in het midden daarvan verheft zich de bijna 4000 m. hoge vulkaankegel van de Ercyas Dag, de Mons Argaeus, met aan zijn noordelijke voet de stad Kayseri, het Caesarea Cappadociae van de Oudheid. Het rivierdal van de Kizil Irmak, de oude Halys, beschrijft een wijde boog in het heuvelland. Behalve gebergten, de uitlopers van de Taurus, zijn hier uitgestrekte hoogvlakten met vruchtbare aarde en dalen waarin volop water voorkomt, die dit land met zijn droge, hete zomers en zijn winters met veel sneeuwval, zeer geschikt voor de landbouw maken. Het centrale en noordelijke deel van Cappadocië was de kern van het Hatti-land, want hier zijn de oudste sporen van de Hethieten aan te wijzen, hier ontwikkelde zich de eerste staatsvorm en hier bevond zich meer dan vier eeuwen het middelpunt van het rijk (± 1600-1200 v. C.).

Tengevolge van de natuurlijke voordelen van Cappadocië en de ligging van het land op het snijpunt van de verkeerswegen van Oost naar West en van Noord naar Zuid in Klein-Azië, heeft zich hier reeds in het derde millennium voor Christus een opmerkelijke beschaving ontwikkeld, die in het noorden, in het naar de Pontus gekeerde deel, in het tijdperk tussen ongeveer 2300 en 2100 v. C. tot het ontstaan heeft geleid van een zeer karakteristieke stijl in het ambachtelijk en

kunstzinnig scheppen. Dit alles voltrok zich echter in een prehistorische tijd, waarin het schrift nog onbekend was. Ook de Hethieten, die kort daarna, van ongeveer 1900 v. C. af in hetzelfde gebied optreden, zouden ondanks hun belangrijke culturele prestaties en de monumenten die zij hebben nagelaten, voor ons in de duisternis der prehistorische tijden verloren zijn gegaan, indien zij niet het Babylonische spijkerschrift voor eigen gebruik hadden overgenomen. Hierdoor kwamen zij er toe de gebeurtenissen, gebruiken en gedachten van hun politieke, economische en religieuze leven, schriftelijk vast te leggen en zij hebben deze oorkonden in gedeeltelijk bij opgravingen herontdekte archieven en bibliotheken gedeponeerd om deze voor practische en ideële doeleinden te bewaren (zie hoofdstuk over taal en schrift). Pas hierdoor worden de Hethieten voor ons een werkelijk historisch vatbare grootheid. En wel een grootheid in de letterlijke betekenis van het woord. Want in tegenstelling tot andere voorbeelden in de omgeving van het Tweestromenland, waarbij het vandaar afkomstige schrift slechts voor zakelijke en juridische doeleinden diende, werd in het geval der Hethieten het overgenomen schrift ook het geestelijk eigendom van een voor politiek en staatkunde — met inbegrip van cultische aangelegenheden — uitzonderlijk begaafde bevolkingsklasse, die onmiddellijk gebruik wist te maken van de mogelijkheden, die de schrijfkunst ook op deze gebieden bood en die bovendien een letterkunde ontwikkelde die de Hethietische volksaard duidelijk vertolkte. Sterker nog — de Hethieten, aanvankelijk halve barbaren, hebben zich betrekkelijk snel boven de andere volksstammen uit hun omgeving verheven, weliswaar voortbouwend op oud-Anatolische, oud-Mesopotamische of oud-Syrische grondslagen, maar dank zij hun eigen talenten een cultuur scheppend met een innerlijke samenhang en een eigen stijl. Van nog groter belang is het wellicht dat zij een rijk gesticht hebben, dat, zoals wij nog zullen zien, gedurende zijn bestaan zeer beslissend in de gebeurtenissen van de toenmalige wereld heeft ingegrepen en dat in de 14e en 13e eeuw v. C. met Egypte en Babylonië tot de grote mogendheden van zijn tijd gerekend moet worden. Behalve op politiek gebied — waarbij dit begrip in de geest van die oude tijden zo ruim mogelijk moet worden opgevat en b.v. ook de staatsgodsdienst omvat — is het rijk der Hethieten nog om andere redenen van even grote betekenis.

De Hethieten behoren niet tot de oorspronkelijke Oosterse volken, want hun taal wijst uit dat zij vreemdelingen zijn in hun hierboven beschreven, Anatolische woongebied. In tegenstelling tot de andere volken van de oude Oriënt behoren zij tot de Indo-Europese taalfamilie en moeten dus in vroeger tijden vanuit noordelijker gebieden in Klein-Azië zijn binnengedrongen en zich daar gevestigd hebben.

Waar hun oorspronkelijk stamland nu precies gelegen heeft in het Eurazische gebied, langs welke weg zij naar Klein-Azië getrokken zijn, hoe lang deze trektocht geduurd heeft en of deze snel of in etappes werd afgelegd, is echter nog onbekend. Zelfs de vraag of zij Anatolië uit het westen, vanaf de Balkan over de zeeëngten van de Bosporus en de Dardanellen, of uit het oosten van de Kaspisch-Pontische landen over de Kaukasus, binnenkwamen, moet voorlopig onbeantwoord blijven. Het feit dat zij tot de Indo-Europese taalfamilie behoren, maakt hen zo na verwant aan de westerse Europese stammen en volken, dat de bestudering der Hethieten sinds de herontdekking van hun oorkonden en monumenten een zeer belangrijk bestanddeel van de oudheidkundige en taalkundige wetenschappen is geworden. Er dringen zich vragen op, zoals die naar de gedragslijn van een oorspronkelijk primitief volk, dat de oude cultuurwereld van de Oriënt binnendringt en daar in een vreemde omgeving te doen krijgt met een veel oudere culturele traditie. Er doen zich problemen voor, die het eigenlijke terrein van archeologie en kunstgeschiedenis ver te buiten gaan en die het onderzoek naar de innerlijke structuur der betrokken volken betreffen. Daar echter de systematische bestudering van de Hethietische cultuur pas in de eerste jaren van deze eeuw begonnen is, de opgravingen een grote hoeveelheid monumenten en oorkonden aan het licht hebben gebracht en nog steeds brengen, de grondslag voor de kennis van de Hethietische taal pas in 1915 gelegd is en in de volgende tientallen jaren moeizaam uitgebreid en vervolmaakt is, zal men begrijpen dat de wetenschap nog veel te ordenen en te bewerken heeft voordat men kan beginnen aan de beantwoording van vragen en de oplossing van problemen, zoals die hierboven werden aangeduid. Ook onze kennis van de Hethietische geschiedenis is onvolledig, want naast periodes waaruit oorkonden van de Hethietische staatskanselarij en de grote heiligdommen bewaard zijn gebleven, zijn er ook andere waarover de bronnen weinig of niets opleveren.
De geschiedenis der Hethieten kan als volgt onderverdeeld worden:

1. De vroege periode, d.w.z. het tijdvak waarin voor het eerst het optreden der Hethieten kan worden aangetoond (19e en 18e eeuw v. C.).

2. De periode van het oude Hatti-rijk (vóór 1600 tot ca. 1450 v. C.)

3. De periode van het nieuwe Hatti-rijk met het hoogtepunt van de Hethietische macht (ca. 1450 tot de ondergang ca. 1200 v. C.)

4. De periode van de kleine Neo-Hethietische rijken (1100—700 v. C.)

1. *De vroege periode*

Tussen ca. 2300 en 2000 v. C. bestond in Centraal- en Oost-Anatolië een opmerkelijk hoogstaande cultuur, die geconcentreerd was om de hoven van vorsten, met grotere en kleinere machtsgebieden. Deze cultuur moet, ondanks imponerende prestaties, als prehistorisch worden gekenmerkt, omdat het schrift nog onbekend was, zodat geen directe getuigenissen van het politieke, economische en religieuze leven van die tijd voorhanden zijn. Omstreeks 1900 v. C. kwam deze cultuur echter binnen de invloedssfeer van de sinds lang reeds veel meer ontwikkelde cultuur van Mesopotamië. Assyrische kooplieden vestigden zich in Centraal-Anatolië, stichtten er factorijen en grotere nederzettingen, terwijl zij met de inheemse vorsten verdragen sloten, die het bestaan der handelsvestigingen verzekerden en de handelsbetrekkingen door juridische bepalingen beschermden. Het centrum van deze Assyrische factorijen was een stad, die Kanes heette, het tegenwoordige Kültepe, niet ver van Kayseri in Cappadocië, dat weer afhankelijk was van de verre Assyrische hoofdstad Assur aan de Tigris. Uit de talloze in oud-Assyrische taal en in spijkerschrift geschreven handelsdocumenten blijkt dat in deze tijd, dus tussen ongeveer 1900 en 1720 v. C., onder de bewoners van Centraal-Anatolië lieden waren, die op grond van hun taal en hun namen tot de Hethieten gerekend moeten worden. Deze oorkonden vormen de vroegste bewijsstukken voor het bestaan der Hethieten, waaruit volgt dat zij reeds in het begin van het tweede millennium voor Christus hun definitieve woonplaatsen in Klein-Azië bereikt moeten hebben.

Zij vestigden zich daar naast en tussen de inheemse Anatolische bevolking, van wie zij de cultuur overnamen, zonder dat zij vooreerst op enigerlei wijze op de voorgrond traden. Het lijkt daarom waarschijnlijk dat hun optreden in Anatolië niet de vorm had van een gewelddadige inval, maar van een immigratie, die wellicht als een langzame infiltratie en in verscheidene golven plaats vond.

Kort voor 1700 v. C. voltrokken zich echter grote verschuivingen in de machtsverhoudingen van Centraal-Anatolië, waarbij de Assyrische handelskoloniën te gronde gingen en uit de strijd tussen de lokale machthebbers een bepaald heersersgeslacht te voorschijn treedt als gebieders over een groot territorium: de koningen van de stad Kussara. De precieze ligging van deze stad is nog niet bekend, maar deze moet in de middenloop van de Kizil Irmak, de oude Halys, gezocht worden. Hiermee begint de geschiedenis der Hethieten, voor zover die ons overgeleverd werd. Want juist van de triomferende koning van Kussara, Anitta (ca. 1700 v. C.) bezitten wij het oudste in de Hethietische taal geschreven document, waarin hij de strijd beschrijft

die tot zijn suprematie geleid heeft. Of hij zelf tot de Hethieten gerekend moet worden, is niet met zekerheid te bepalen. Kussara gold echter voor de latere Hethietische koningen als bakermat van hun dynastie, zodat deze stad waarschijnlijk een oud Hethietisch centrum uit de vroege periode geweest zal zijn.

2. *De periode van het Oude Hatti-Rijk*

Koning Labarna, met wie de rij Hethietische vorsten begint, heeft het door Anitta begonnen werk voortgezet en zijn macht uitgebreid tot de beneden- en de bovenzee, waaronder men de Middellandse en de Zwarte Zee moet verstaan. Deze koning Labarna, die vanuit het midden-Anatolische kerngebied een rijk wist op te bouwen, dat tot aan de natuurlijke grenzen van het Kleinaziatische schiereiland in het noorden en zuiden reikte, werd door de latere Hethietische traditie als de stamvader van de dynastie en de stichter van het Oude Rijk beschouwd. Hij en zijn opvolger Hattusili I resideerden in Kussara, maar onder de tweede koning werd de hoofdstad verplaatst naar Hattusa, het tegenwoordige Bogazköy, dat met een korte onderbreking tot aan de ondergang van het rijk het politieke, religieuze en culturele centrum van het Hatti-land gebleven is.
De eerste Hethietische koningen vergenoegden zich als echte veroveraars niet met Centraal-Anatolië en de noordelijke en zuidelijke kuststreken. De opvolger van Labarna, Hattusili I en na hem Mursili I, drongen al spoedig de buiten Klein-Azië gelegen gebieden van Syrië en Mesopotamië binnen, d.w.z. de superieure beschavingscentra van de Oriënt, waar rijke buit lokte en die de Hethietische koningen beslist moesten bezitten, wanneer zij naast de oude mogendheden van het Nabije Oosten wilden meetellen.
Hattusili I had met zijn veldtochten over de Eufraat naar het zuidoosten en naar Noord-Syrië aanvankelijk succes, maar leed een nederlaag bij de belegering van Halpa, het tegenwoordige Aleppo. Wat hem mislukte, volbracht zijn opvolger Mursili I, die met Halpa de sleutel voor Noord-Syrië in handen kreeg en daarna in een stoutmoedige veldtocht, die grotendeels door vijandelijk gebied naar de Eufraat voerde, Babylon bereikte, de stad innam en daarmee de daar heersende dynastie, waarvan de belangrijkste figuur omstreeks 1700 v. C. koning Hammurabi geweest was, ten val bracht. Het bereikte resultaat bleek echter niet bestendig. De afstanden waren te groot, de weerstanden op den duur onoverkomelijk, maar vooral was het Anatolische rijk nog te weinig geconsolideerd, de binnenlandse verhoudingen te

weinig in evenwicht, om een duurzame greep op het zuid-oosten, de verre landstreken aan de andere kant van het Taurusgebergte mogelijk te maken. Deze veroveringen gingen dus spoedig weer verloren. De Hethieten moesten zich beperken tot het Anatolische gebied, waar ernstige onlusten uitbraken tengevolge van de al te snelle ontwikkeling die tot de vorming van het rijk geleid had en wellicht ook tengevolge van de te grote krachtsinspanningen op verre veldtochten. De rijksgebieden, die etnisch en cultureel geenszins een geheel vormden, moesten opnieuw worden gepacificeerd, opstanden onderdrukt en de tegenstellingen die zich binnen het koningshuis en de adel voordeden moesten worden verzoend. Het bleek dat de veroveringslust en het verlangen aandeel te hebben in de oude culturen van het Oosten geen gelijke tred had gehouden met de ordening en de consolidatie van het rijk zelf. Bovendien was de positie van de monarchie, die nog geheel wortelde in de instellingen van een vroeger tijdperk om niet te zeggen een voortijd, ongeschikt om te voldoen aan de eisen die het uitgebreide bestuursapparaat van een groot rijk stelt. De verhouding van de koning tot de adel was van dien aard dat bij lange afwezigheid van de heerser op een veldtocht, altijd de troon en het voortbestaan van de dynastie in gevaar verkeerden. Daarom heeft koning Telipinu (1e helft van de 15e eeuw) bij de pogingen om de innerlijke structuur van het rijk te verstevigen, een wet op de troonopvolging en een edict, dat de verhouding tussen vorst en adel regelde, uitgevaardigd. In diezelfde tijd is blijkbaar het eerste wetboek samengesteld. Niet minder betekenisvol is het, dat van dezelfde koning bekend is, dat hij het eerste verdrag met een buitenlandse staat afsloot, n.l. met Kizwatna in Zuid-Cappadocië. Daaruit wordt het duidelijk dat op zijn laatst eigenlijk pas in deze tijd de fase afgesloten werd van de veroveringstochten die zonder diplomatieke voorbereiding uitsluitend op de toepassing van machtsmiddelen en geweld berustten. De Hethieten begonnen zich te voegen naar de regels en wetten van de internationale betrekkingen, zoals die in het oude Oosten reeds lang bestonden of althans noodzakelijk geacht werden.

In die zelfde tijd was in Opper-Mesopotamië en in Noord-Syrië een macht ontstaan, het Mitanni-rijk, die een nieuwe inval van de Hethieten ten zuiden van de Taurus voorlopig belette. Daar wij vrijwel geen oorkonden uit deze tijd bezitten, blijven de toenmalige gebeurtenissen in het duister. Het schijnt echter dat het rijk, zelfs in Anatolië, slechts met moeite tegen de zich uitbreidende macht van de Mitanni-staat stand heeft kunnen houden. Er moeten binnenlandse omwentelingen hebben plaats gehad die een einde maakten aan de oud-Hethietische dynastie.

3. *De periode van het Nieuwe Hatti-Rijk*
Het tijdvak van de grootste machtsontplooiing

Kort na 1450 v. C. kwam een nieuw heersersgeslacht van nog onbekende herkomst in Hattusa op de troon, dat zich, na eerst vele moeilijkheden te hebben overwonnen, wist te handhaven en dat in Suppiluliuma I (ca. 1375—1335 v. C.) een vorst had, die als veldheer en als staatsman van groot formaat bewees te zijn. Hij heeft eerst de kern van het rijk geconsolideerd, daarna in uitgestrekte veldtochten het door binnenlandse troebelen verzwakte Mitanni-rijk veroverd en tot een vazelstaat gemaakt en toen grote gedeelten van Syrië tot de Libanon toe, aan zijn zijde gebracht en daarmee het Hethieten-rijk tot een grote mogendheid gemaakt. Het is, zoals wij zien, een aanval in vrijwel dezelfde richting die de oude koningen reeds ingeslagen hadden, alleen bleef nu het succes niet uit, omdat de omstandigheden veel gunstiger waren. De internationale politieke situatie bood de Hethietische koning kansen die hij handig wist te benutten. Assyrië maakte een periode van zwakte door en was gebonden door het Kassietische Babylon. Egypte was niet in staat onder de zwaartillende en inactieve pharao Amenophis III en onder Amenophis IV Echnaton, die geheel opging in zijn religieuze hervorming, zijn Syrische bondgenoten en vazallen met meer dan beloften te steunen. Deze toestand maakte het de Hethietische koning mogelijk de kleinere en grotere staten van Noord- en Midden-Syrië van Egypte te vervreemden en door verdragen aan zich te binden. Zo klom Hatti op tot de rang van grote mogendheid naast Egypte en Babylonië. Welke positie het Hethietische hof innam en hoe groot het prestige van de koning was, zelfs in het anders toch zo exclusieve Egypte, blijkt uit het feit dat de weduwe van koning Tutanchamon in haar pogingen om de troon voor haar geslacht te behouden, de wens te kennen gaf een van zijn zonen tot haar gemaal te maken en daarmee tot koning over het land der pharaos. De Hethietische koning, verrast door dit aanzoek zonder precedent, treuzelde eerst argwanend, maar kwam toen tegemoet aan de wens van de vorstelijke weduwe. De prins bereikte weliswaar zijn doel niet doch verloor aan de Egyptische grens zijn leven.

Het grote Hethietische rijk dat Suppiluliuma had gesticht, bleef bijna anderhalve eeuw bestaan. Het omvatte het grootste deel van Klein-Azië met uitzondering van de westelijke en zuid-westelijke kuststreek, strekte zich naar het oosten uit tot aan de Eufraat, sloot Syrië in tot ongeveer de omstreken van Homs. Dit gebied was echter wat bevolking en cultuur, en ook wat sociale, religieuze en economische toestanden betreft, allerminst een eenheid. Het rijk verenigde volkeren en stammen van zeer verschillende etnische en filologische samen-

stelling, die slechts door de heerschappij van de koning en de in de provincies en vazalstaten aangestelde stadhouders of onderkoningen, bijeen gehouden werden. Met de koningen van afhankelijke gebieden bestonden verdragsbepalingen, die hen o.a. tot bijstand in oorlogen verplichtten. Dikwijls stonden aan het hoofd van dergelijke vazalstaten telgen uit de oude inheemse dynastiën, meermalen werden echter ook prinsen van het koningshuis aangesteld vooral in de voor het rijk zo belangrijke noord-Syrische centra Halpa en Karkemisch. Hoewel alle draden van de buitenlandse politiek, van het bestuur en de staatsgodsdienst aan het hof van de koning bijeenkwamen, was het nieuwe Hatti-rijk toch verre van een eenheidsstaat, doch had geheel en al de structuur van een federatie en verschilde hierin wezenlijk van de in de oude Oriënt gebruikelijke staatsvormen. Daar vloeiden nadelen uit voort, die zich bijna steeds bij troonswisselingen voordeden. Opstandige bewegingen kwamen veelvuldig voor en bijna iedere nieuwe heerser zag zich gedwongen zulke troebelen het hoofd te bieden, totdat hij stevig genoeg op de troon zat om met kans op succes de buitenlandse belangen te kunnen behartigen. De opvolger van Suppiluliuma, Mursili II (1334—1306) moest een zware strijd voeren in Klein-Azië zelf, in het zuid-westen, het noorden en oosten, wat bewijst dat hier nog altijd latente verlangens naar onafhankelijkheid bestonden, die zijn voorganger onderdrukt had, maar die onmiddellijk na de dood van de grote vorst weer in vervulling schenen te kunnen gaan. Mursili bewees echter tegen deze moeilijkheden opgewassen te zijn. Hij overwon alle tegenstand en verhoedde daarmee, dat de gebeurtenissen van vroeger zich herhaalden, toen de verovering van verre gebieden met een langdurige verzwakking van het centrale gezag bekocht moest worden.

Met zijn energiek en succesvol optreden heeft deze koning echter ook zijn rijk voorbereid op een beproeving, die in verband met de groeiende internationale activiteit van Egypte te voorzien was en die zijn opvolgers moesten doorstaan. Onder Horemheb (1345-1318) bemoeide Egypte zich weer met zijn noordelijke bezittingen in Syrië en Palestina. Hoe konsekwenter deze koers werd aangehouden en hoe sterker deze op het terugwinnen van de verloren gegane gebieden gericht was, hoe onvermijdelijker dit streven tot een conflict met het Hethieten-rijk moest voeren. Het is zeer waarschijnlijk dat Muwatalli, de opvolger van Mursili op de troon der Hethietische vorsten de regeringszetel van Hattusa (Bogazköy) naar een stad Dattassa in het „beneden land" verplaatst heeft, in het vooruitzicht van deze eventualiteit. Waar deze stad precies gelegen heeft is onbekend, maar uit de aanwijzingen over de waarschijnlijke ligging blijkt dat deze in het zuid-oosten, dus dichter bij het Syrische operatietoneel gezocht

moet worden. De koning wilde blijkbaar met alles wat hij voor de vervulling van zijn militaire, staatkundige en ook cultische plichten nodig had, dichter bij het terrein van het te verwachten conflict zijn. Dit kwam in het 5e regeringsjaar van de Egyptische koning Ramses II, d.w.z. (1286—1285 v. C.). Ramses II was met drie grote legermachten vanuit Egypte naar het noorden langs de kustweg opgerukt en toen het bovendal van de Orontes ingeslagen met het doel de voormalige Egyptische bezittingen, die in de tijd van Suppiluliuma verloren waren gegaan, terug te winnen. Muwattali die de volledige Klein-Aziatische en noord-Syrische strijdkrachten waarover hij kon beschikken, op de been had gebracht en die behalve het voetvolk, 3500 met paarden bespannen strijdwagens met een bezetting van drie man, onder zijn bevel had, rukte de vijand in het Orontesdal tegemoet en legde de Egyptenaren bij de stad Kadesch, ten zuidwesten van Homs een hinderlaag. Ramses en zijn leger ontkwamen slechts ternauwernood aan een volledige nederlaag doordat de Hethieten zich met de plundering van de Egyptische legerplaats bezig hielden en hun aanvankelijk succes niet wisten uit te buiten. Wij kennen het verloop van de veldslag door de uitvoerige schilderijen en reliëfs op de Egyptische tempelwanden (Ramsesseum, Karnak, Luxor, Abydos, Abu Simbel) waarop de Egyptenaren als overwinnaars worden voorgesteld. De Hethietische oorkonden vermelden, op een enkele indirecte weinig zeggende uitzondering na, niets over deze slag. Wel bewijzen de gevolgen van de botsing, dat van een werkelijke overwinning van de Egyptenaren geen sprake kan zijn, want de Hethieten behielden hun bezit in Syrië en dit werd hen in het vervolg niet meer door de Egyptenaren betwist. Dat men zich aan het Egyptische hof bij deze toestand neerlegde, blijkt uit het verdrag dat ruim 15 jaar later tussen beide staten gesloten werd. Maar ook in Hatti hield men rekening met de succesvolle afloop van de verdedigingsstrijd. De opvolger van Muwattali, koning Urhi-Tesup bracht de regeringszetel weer terug naar Hattussa en herstelde daarmee het oude rijkscentrum in het hart van Anatolië in zijn rechten. Zijn oom Hattusili III, die na hem door usurpatie op de troon was gekomen, sloot in het jaar 1269 met Ramses II een verdrag dat de betrekkingen tussen Egypte en het Hethieten-rijk regelde en een duurzame vrede moest verzekeren. De tekst van dit verdrag is ons bekend, zowel in Egypte in hiërogliefen (in het Ramsesseum en in Karnak) als in de Hethietische hoofdstad door de vondst van een in Akkadische taal en in spijkerschrift geschreven versie. Later werd het verbond tussen beide hoven nog bekrachtigd doordat Ramses II een dochter van de Hethietische koning als voornaamste vrouw in zijn harem opnam, die de Egyptische naam Maatnefrure kreeg. Volgens de Egyptische versie, die in woord en beeld op de rotswand dicht bij

de ingang van de grote tempel van Abu Simbel in Nubië bewaard is gebleven, heeft de Hethietische koning zijn dochter zelf naar het Nijlland begeleid om haar aan de pharao uit te huwelijken. Bij de toenadering van Egypte en het Hethietenrijk, die tenslotte tot het sluiten van een verdrag heeft geleid, speelde wellicht ook de groeiende macht van Assyrië een rol, d.w.z. die van een tegenstander, die slechts door gezamenlijke inspanning en met behoud van de status quo van de Hethietische en Egyptische bezittingen, het hoofd geboden kon worden.

Van meer betekenis is daarentegen, dat Tuthalija IV zich met West-Anatolië moest bezighouden, dat met uitzondering van het in Zuid-Anatolië gelegen maar zich ver naar het westen uitstrekkende land Arzawa, tot nu toe in de Hethietische geschiedenis geen noemenswaardige rol had gespeeld. Blijkbaar bestonden er tot dusver in het gebied van de Egeïsche kust en het daaraan grenzende binnenland geen machtsconcentraties, die een rugdekking van de voornamelijk naar het oosten en zuidoosten gerichte buitenlandse acties van het Hethieten-rijk noodzakelijk maakte. Nu echter bleek dit gebied een gevaarlijke brandhaard te zijn, die aanvankelijk niet in zijn ware betekenis door het Hethietische hof herkend werd of zich anders zo verrassend snel gevormd heeft dat hij onmogelijk te voorzien was. De koning moest in het land Assuwa, het midden van de kuststreken, de strijd aanbinden en ook de meer naar het zuiden gelegen streken waren weerspannig of vijandig. Weliswaar slaagde het centrale gezag erin de rust tijdelijk te herstellen, maar onder de volgende koning Arnuwanda IV verscherpte zich het conflict snel. De uit deze tijd bewaard gebleven schriftelijke aanklacht tegen de afvallige Madduwatta van Zippasla, een land in West-Anatolië, die zich aan Hethietisch gebied, zelfs over zee, vergrepen had, toont in welk een moeilijk parket het Hethieten-rijk aan zijn westgrens geraakt was. Madduwatta en zijns gelijken konden niet tot de orde geroepen worden, omdat hun afvalligheid waarschijnlijk pas mogelijk werd door een direct daarop volgende volksverhuizing zonder weerga, die als een storm uit het westen opstak en de grenzen van het Hethieten-rijk doorbrak.

Stammen van het Balkan-schiereiland en bewoners van de Egeïsche archipel kwamen met elementair geweld in beweging, zoals de wereldgeschiedenis vaker heeft meegemaakt, en vielen te land en ter zee met legermachten en vloten de landen van het oosten aan, liepen het Hethieten-rijk onder de voet, gesteund door de vele der voormalige vazalen, plunderden Syrië en kwamen voor de poorten van Egypte, dat zich hen slechts met de grootste moeite van het lijf kon houden. Hattusa, de hoofdstad van het Hethieten-rijk, waar Suppiluliuma II (ca. 1200 v. C.) als de laatste koning, die onder dezelfde

naam als de stichter van het machtige rijk, nog op de troon was gekomen, viel de vijand in handen en werd na grondige plundering in de as gelegd.
Het rijk zelf was in een plotselinge val te gronde gegaan voor immer. Zijn ongelijkmatige structuur heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat het de geweldadige stormloop der barbaren niet kon weerstaan. De vernietiging was zo compleet dat de oude orde volkomen verdween.
Nergens in Klein-Azië is een aanknopen aan de Hethietische traditie na het wegebben van de volksverhuizing, aantoonbaar. Het Anatolische Hethietenland verzonk in de duisternis van de onbekendheid. Zelfs de naam van de hoofdstad ging onder de zwijgende ruïnes verloren.

4. De periode van de kleine Neo-Hethietische rijken

In het zuidoostelijke deel van Anatolië, in het Taurusgebergte en aan de andere kant daarvan, in Noord-Syrië, leefde in tegenstelling tot Klein-Azië, de Hethietische traditie nog lang voort. Voor een deel kan dit verklaard worden doordat gedurende de katastrofe aanzienlijke bevolkingsgroepen als vluchtelingen dit gebied binnengestroomd waren, voor een ander deel doordat in dit oorspronkelijk niet-Hethietische land vanaf het begin van het Nieuwe Hatti-rijk zich hier en daar kolonisten gevestigd hadden. Bovendien heersten in vele steden lokale dynastiën die van prinsen uit het geslacht van de grote koningen afstamden of die anders bewust aan de traditie van de bloeitijd van het rijk aanknoopten. Malatia, het oude Melidi, niet ver van de bovenloop van de Eufraat, zette in deze tijd de oud-Hethietische traditie voort. Later was Karkemisch op de grens tussen het bergland en de grote vlakte van Noord-Syrië een centrum van laat-Hethietische cultuur. Maras, Zincirli en Sakçegözü zijn in de 9e, 8e en 7e eeuw v. C. belangrijke zetels van koningsgeslachten geweest, die over kleine gebieden heersten. De bevolking van deze rijkjes was weinig homogeen en bestond uit elementen van Hurritische, Hethietische, later Aramese en tenslotte ook Assyrische afkomst. In de Assyrische oorkonden worden echter deze staten met de verzamelnaam Hatti aangeduid.
In het Oude Testament, dat enige van hun koningen noemt, wordt met de naam Hethieten steeds bewoners van deze late rijkjes bedoeld. Tot een aaneensluiting tot een grote staat onder een centraal gezag is het echter nooit gekomen. De kleine rijkjes bleven naast elkaar bestaan en waren door onderlinge twisten verdeeld.

Zelfs toen Assyrië een gemeenschappelijke gevaarlijke tegenstander voor hen werd, konden zij niet tot een gezamenlijke verdediging besluiten. Onder Salmanasser III en vooral onder Adadnirari III werden zij afhankelijke tribuutstaten van het oostelijke rijk.
De machtsontwikkeling van Urartu in Oost-Anatolië in de omgeving van het Van-meer bracht een korte adempauze, daar Assyrië eerst met deze staat moest afrekenen. Na de ineenstorting van Urartu kon Assyrië zich echter opnieuw aan zijn westelijke belangen wijden.
Tiglatpileser III en Sargon II onderwierpen een voor een de kleine Hethietische staatjes en maakten hun gebied tot een Assyrische provincie. Als laatste centrum viel Markasi-Gurgum, het tegenwoordige Maras, in 711 v. C.. Hoe ook de rol is geweest die deze staatjes in de geschiedenis van hun tijd hebben gespeeld, toch zijn zij voor de Hethietische cultuurgeschiedenis van grote betekenis, daar aan hun vorstenhoven kunstwerken geschapen werden, die eerst nog een sterke afhankelijkheid tonen van de zuivere Hethietische stijl uit Anatolië, daarna echter Aramese en tenslotte Assyrische invloeden ondergingen. De tentoonstelling laat juist uit deze periode van de Hethietische kunst indrukwekkende stukken zien, waarvan de jongste in de 8e eeuw ook binnen de gezichtskring van de Grieken kwamen, toen de noordkust van Syrië voor de Egeïsche handel open gesteld werd.

Goetze, A.: Das Hethiter-Reich, 1928
(Der Alte Orient 27,2)

Delaporte, L.: Les Peuples de l'Orient Méditerranéen I.
In: Le Proche-Oriënt Asiatique.
1938.P.142 e.v., 159, 164-175

Hardy, R. S.: The Old Hittite Kingdom
(American Journal of Semitic
Languages and Literatures 57, 1941.P.177-216)

Scharff, A.
en Moortgat, A.: Ägypten und Vorderasien im Altertum.
1950.P.157 e.v. 349-364.

Otten, H.: Zu den Anfängen der hethitischen Geschichte.
(Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft)
83, 1951.P.33-45)

Gurney, R. O.: The Hittites, 1954.

Goetze, A.: Kulturgeschichte des Alten Oriënts,
Kleinasien. 2e druk 1957

Schmökel, H.: Geschichte des Alten Vordeasien.
In: Handbuch der Orientalistik
II 3, 1957.P.119-142

Ekrem Akurgal — Ankara

DE KUNST VAN HET HATTI-LAND

De prehistorische periode – 2500–2000 v. C.

De Hethietische kunst is diep geworteld in de inheemse traditie. Daarom is een beschouwing van de voorafgaande peirode uit de vroege Bronstijd noodzakelijk om de materiële cultuur van de Hethietische tijd beter te kunnen begrijpen.
De cultuurdragers uit de vroege Bronstijd in Klein-Azië waren vooral de Hattiers. De aardlagen uit deze periode in centraal Klein-Zië zijn tamelijk goed onderzocht. De vondsten uit bovengenoemd gebied tonen een homogeen karakter. De bekoorlijk geproportioneerde snavelkannen uit Alaca, Alisar en Ahlatlibel zijn met hun gepolijste oppervlak en typische cannelures fraaie navolgingen van de metalen voorwerpen uit Alaca, Mahmatlar en Horoztepe.
De slanke gouden bekers uit de graftombes van Alaca komen voort uit een oude Anatolische vorm van vruchtenschalen, die wij ook later in de Hethietische tijd weer ontmoeten. Hetzelfde type vaatwerk met op gelijke wijze versierde hoge voet, deze keer als een grote vruchtenschaal, is ook vertegenwoordigd in het uit diezelfde tijd stammende vorstengraf van Horoztepe. Deze vorm werd ook in de pottenbakkerskunst van Alaca toegepast. Het gegroefde ornament, dat vanaf de Chalkolithische tijd in de Anatolische ceramiek toepassing vond, is een versieringselement dat uit de metaalbewerking stamt.
De goudsmeden uit de vroege Bronstijd in Anatolië verstonden de kunst met een dekoratie van gevarieerde groeven bekoorlijke effecten te bereiken op de versierde oppervlakken van hun kunstwerken.
Er werd dikwijls gewezen op het verband tussen de prachtige metalen voorwerpen uit Alaca en de culturen uit de omgeving, maar in werkelijkheid behoren zij tot één stijl, die geheel Anatolisch van karakter is. Bij de Cycladische „braadpannen" van aardewerk bestaat wel een verband met de bronzen spiegels van Alaca en Horoztepe. Oorspronkelijk bevatten de verdiepte delen een zilveren schijf, waarin de Hattische vorstinnen zich spiegelden. Het zijn stellig grote, voor een dameshand te zware voorwerpen, maar hun vormen zijn monumentaal en getuigen van vorstelijke waardigheid.
Ook de standaarden in de vorm van dieren en zonneschijven der centraal-Anatolische priestervorsten tonen een homogeen karakter dat

diep in de Anatolische bodem geworteld is. De hier toegepaste versieringselementen — het rasterwerk, de concentrische cirkels, het kruis- en hakenkruismotief, de rijen van punten — vindt men ook bij de vazen, idolen en andere kunstwerken uit deze tijd terug. De identieke bewerkingsmethode leidt tot gelijke vormen in verschillende details. De bijlvormige kop van twee idoolachtige plastiekjes vindt men niet alleen bij idolen uit goudplaatjes, maar ook bij twee schijfvormige standaarden van Alaca, waarvan de stervormige versiering op dezelfde wijze gestileerd is.
Enkele aardewerk idolen uit Alaca en Ahlatlibel tonen eveneens diezelfde kopvorm.
De standaarden in de vorm van zonneschijven werden op stangen gedragen. Zij zijn van onder voorzien van dwarsstukken die op de gespleten schacht werden gestoken en waarschijnlijk met riemen of koorden bevestigd. De standaarden in de vorm van stieren of herten werden daarentegen vermoedelijk op baldakijnen en troonzetels aangebracht.
De unieke, geheimzinnige schijf- of boogvormige standaarden zijn symbolen van het heelal. Daarentegen stellen de opzetstukken in de vorm van een stier of een hert, godheden voor.
De laaste fase van de vroege Bronstijd in Centraal-Anatolië wordt gekenmerkt door de verschijning van de depata, d.i. de z.g. Trojaanse beker met twee oren en van polychrome ceramiek.
Daar deze late types in de graven van Alaca ontbreken, moet men aannemen dat reeds voor het einde van deze periode van het Bronzen Tijdperk in de vorstelijke necropolis geen doden meer werden bijgezet. Binnen de Hattische periode, die ongeveer van 2500—2000 v. C. duurde, moeten de Alaca-graven uit het tijdvak van ca. 2300 tot 2100 stammen.
De kleinere nederzettingen van Ahlatlibel en Etiyokussu bij Ankara behoren waarschijnlijk tot de laatste fase (ca. 2100—2000). Daarop wijzen de daar gevonden stempelzegels, kegelvormige stempels met ronde ogen, waarvan het stempelvlak altijd van een geometrisch patroon is voorzien.
De slotfase van de prehistorische periode in Anatolië was een tijdvak, waarin de Hattische cultuur in aanraking kwam met de Mesopotamische wereld en waarin zij een grote opbloei beleefde. De genoemde stempelzegels moeten beschouwd worden als een eerste etappe in de ontwikkeling van het schrift. De in de vorstengraven van Alaca gevonden idolen en naturalistische figuurtjes getuigen van het hoge peil van de Hattische plastiek. Reeds bij de idolen van Alaca valt een neiging tot naturalisme op te merken. Het sterkst geabstraheerd zijn de dubbele, vioolvormige idolen uit goudplaatjes (cat. nr. 40).

Zij werden weliswaar in hetzelfde graf gevonden als de naturalistische koperen figuurtjes, doch waren bestemd om aan de kleren van de priesters genaaid te worden. Als cultisch ornament zetten zij de oude stijl voort.
Het bronsplastiekje van een moeder, die haar kind zoogt (cat. nr. 48), een prachtig werk uit een koningsgraf van Horoztepe, vertegenwoordigt in de naturalistische weergave der lichaamsvormen een verdere ontwikkeling. Weliswaar zijn haar borsten nog knopvormig, haar schoot driehoekig, terwijl haar grote oren en ogen nog kenmerken zijn van de vroegere voorstellingswijze, maar de onsymmetrische houding van handen en armen, zowel als de natuurgetrouwe vormen van haar schouders en gelaatstrekken, geven reeds blijk van de nieuwe naturalistische stroming.
Het bronsplastiekje van Horoztepe is het oudste naturalistisch weergegeven voorbeeld van het moeder-en-kind-motief, dat wij ook bij de idolen van Kültepe, die uit dezelfde tijd stammen, terugvinden.
Dezelfde grondgedachte zullen wij later bij de loden idolen van de vroegste historische periode ontmoeten.

De vroege historische periode – 2000–1700 v. C.
Ontstaan van de Hethietische kunst

De Hethietische kunst ontwikkelde zich uit het harmonische samengaan van de culturen der Indogermaanse immigranten met die van de inheemse Anatolische bevolking. De reeds tegen het eind van de vroege Bronstijd naar Klein-Azië emigrerende Indogermaanse volken hebben de religie en de zeden van de autochtone bevolking gerespecteerd en zich aan de inheemse verhoudingen aangepast. Het overnemen van de Hattische plaats- en eigennamen door de Hethieten is een bewijs voor de innige versmelting der beide bevolkingsgroepen.
Bij de vorming van de nieuwe Hattisch-Indogermaanse cultuur in Anatolië hebben de Nesiers, d.w.z. zij die de Nesische taal spraken, die wij tegenwoordig Hethieten noemen, een leidende rol gespeeld.
In de tweede helft van de vroege historische periode treedt de Hethietische kunst reeds in zijn meest wezenlijke kenmerken op, die in de kunstwerken der volgende periodes verder ontwikkeld worden. De mooiste en rijkste vondsten uit deze vroege periode zijn afkomstig van de Turkse opgravingen van de Karum in Kanes (Kültepe), die onder leiding van Tahsin Özgüç sinds ruim tien jaar uitgevoerd worden. Belangrijke kunstwerken zijn ook in Alisar en Bogazköy gevonden. De uit deze steden afkomstige vazen tonen, hoewel zij in aanzienlijke

mate op Hattische traditie berusten, een sterke afwijking in stijl. De verfijning van de ceramische produktie is weliswaar het gevolg van de opkomst van de draaischijf tegen het einde van het derde millennium. De nieuwe vaattypes getuigen echter van een opvallende verandering in de kunst, die door de invloed van de Indogermaanse volken veroorzaakt moet zijn. De verschijning van de tot dusver in Klein-Azië onbekende polychrome ceramiek zal direct of indirect met de komst der Indogermaanse stammen in verband staan.
De polychrome ceramiek die tegen het einde van het derde millennium verschijnt, kan voorlopig in drie groepen worden ingedeeld.
Het rijkst vertegenwoordigd is het aardewerk dat onder de naam Cappadocische of Alisar III ceramiek bekend staat en die een typisch geometrische stijl vertoont (cat. nr. 51). Een tweede groep, die vooral in Kültepe gevonden wordt, heeft zich uit de eerste ontwikkeld. De dekoratie bestaat hoofdzakelijk uit golflijnen (cat. nr. 61). Een derde groep, die het eerst in Alisar en onlangs in Polatli gevonden is, wordt „intermediair aardewerk" genoemd. Het Cappadocische en het intermediaire aardewerk zijn met de hand gevormd, de reeds verder ontwikkelde ceramiek is echter op de draaischijf vervaardigd.
Drinkbekers, die meestal de vorm van een dier hebben, (cat. nrs. 64 en 65) vormen het hoofdthema van de ontwikkelde geometrische stijl. Van deze kunstwerken, die voornamelijk als rituele offerschalen gebruikt werden zijn prachtige voorbeelden van de IIe laag uit de Karum Kanes aan het licht gekomen. Er waren ook bekers in de vorm van slakken (cat. nr. 77) en van laarzen (cat. nrs. 75 en 76).
Het hoge artistieke niveau in de vroege periode is het best te waarderen in de monochrome ceramiek, die de inheemse richting in de nieuwe ontwikkeling vertegenwoordigt. In het monochrome aardewerk leven enkele types van de Hattische pottenbakkerskunst uit het derde millennium voort. De vruchtenschalen, de snavelkannen (cat. nr. 106), de schenk- (cat. nr. 110) of „theekannen" (cat. nr. 101) evenals de andere vaattypes van de Hattische stijl, worden ook nu gevonden, zij het in meer verfijnde vorm.
Een type van snavelkan (cat. nr. 109) is speciaal karakteristiek voor deze periode. Uniek is de tektonische opbouw van de hoofdvorm. De gewelfde buik gaat laag en met een kantige rand over in de voet en de scherpe contouren van de onderdelen vormen een fraai contrast met de ronde vormen van de kan. Ook de tweekantige knobbels op de schouder geven het bolvormige vat een strakke levendigheid. De fijnkorrelige klei en het roodbruine, spiegelglad gepolijste oppervlak verhogen de statigheid van de eenvoudige, strenge vorm.
Deze vorm van kan vormt het hoogtepunt van een lange ontwikkeling, de klassiek geworden schepping van een bepaald type. Een verdere

ontwikkeling is er niet meer, er volgen nabootsingen en tenslotte een degeneratie. Dergelijke kantige vormen met scherpe profielen of stoutmoedig naar voren stekende, lange tuiten, kan men ook bij andere types vaatwerk uit dit tijdperk opmerken (cat. nr. 144). Het is een kenmerk dat ook in pottenbakkerskunst van de volgende, Hethietische periode zal voortleven.
De uit Alisar, Kültepe en Bogazköy bekende idolen van lood zijn, ondanks invloeden uit Mesopotamië, produkten van inheemse, Anatolische kunstenaars. De volle puntmuts van de mannelijke godheden bij deze kunstwerken komt ook bij een terracotta-kop uit de Karum Hatus voor. De uitpuilende spleetogen van de loden figuurtjes schijnen een eigenaardigheid van de Anatolische kunst uit dit vroege historische tijdperk te zijn.
Ook de roeier van een bootvormige rhyton met een ramskop (cat. nr. 68) uit de Karum Kanes II, heeft sterk uitpuilende ogen.
Dezelfde wijze om de ogen uit te beelden vinden wij ook bij een kalksteenfiguur uit de Karum Hatus.
Op een uit Kültepe afkomstige gietvorm is naast twee godheden het belangrijkste dier van die tijd afgebeeld, een ezel (cat. nr. 57). De ezel diende voor het goederentransport en wordt op de kleitabletten steeds door het adjectief „zwart" aangeduid.
Grote plastieken schijnen, hoewel er nog geen enkele gevonden is, in de tijd der kleine staten reeds gebruikelijk geweest te zijn.
Anitta, koning van Kussara, beroemt er zich n.l. in het relaas van zijn daden op „het beeld van Siusummi van Zalpuwa naar Nesa teruggevoerd" te hebben. Er zal hier wel een groot beeld bedoeld zijn, zoals er in die tijd ook in de steden van Mesopotamië te vinden waren. De zegels uit de vroege historische periode behouden de oude Hattische vorm met het kegelvormige handvat, dat van een oog was voorzien (cat. nr. 131). Nu is echter het handvat dikwijls met dwarse groeven of met facetten bewerkt. Het zegelvlak is niet altijd rond, doch vaak in de vorm van een klaverblad. Het geometrische patroon, dat tegen het einde van de Hattische periode het enige motief van de zegels was, verdwijnt langzamerhand en wordt door diervoorstellingen vervangen. Adelaars met een of twee koppen en dierengevechten zijn het meest geliefd. Een enkele maal komen ook mensenfiguren voor.

De Oud-Hethietische periode 1700–1600/1450 v. C.

De kunst van het Oude Hethieten-rijk sluit ten nauwste aan bij die van de voorafgaande periode. De werkplaatsen beperken er zich toe

het reeds bestaande te herhalen of te variëren. Bij de huidige stand van het onderzoek is het daarom slechts in enkele gevallen mogelijk vazen of andere kunstwerken uit de tijd van het oude rijk te onderscheiden van die uit het voorafgaande tijdperk.
De glanzend gepolijste monochrome vazen met tektonische bouw en ver vooruitstekende, fraaie tuit (cat. nr. 140) maken deel uit van de ceramische kunst van Alaca, die wij van vroeger kennen. Hoewel de hoofdvorm en de vorm van de snavel zeer veel gelijken op de oudere werken, zou de slankheid van het vaatwerk kunnen wijzen op een ontstaan in het tijdperk van het Oude Hethieten-rijk. In andere types van vazen uit Alaca met slanke proporties wordt echter de uitdrukking van een nieuw stijlgevoel merkbaar. Een op een krater lijkende vaas van Alaca schijnt een schepping van het Oude Rijk te zijn. De voorliefde voor een slanke bouw valt ook bij het vaatwerk uit Acemhöyük op te merken.
De beste ceramische kunst moet natuurlijk in Hattusa (Bogazköy), de hoofdstad van het rijk, gezocht worden. In de opgravingen van de laatste jaren konden in Bogazköy uit de ligging der aardlagen met zekerheid vondsten uit het Oude Rijk geïdentificeerd worden. In Alisar werden verwante vazen gevonden die waarschijnlijk wel tot dezelfde periode behoren (cat. nr. 141). Deze vaas toont niet meer de typische kantige overgang van buik naar voet uit vroeger tijd. De ronde profielen met zachte overgangen schijnen aan de principes van de nieuwe richting te voldoen. De technische uitvoering der kannen is voortreffelijk, het glanzende oppervlak zeer effectvol.
Interessant zijn de, elders alleen in Troje VI voorkomende, „pelgrimsflessen" uit Bogazköy en Alaca, die met hun ivoorwitte, gepolijste deklaag of hun simpele beschildering, een fraaie indruk maken (cat. nr. 151). Het zijn voorwerpen uit de laatste fase van het Oude Rijk. Van het hoge levenspeil in het Oude Rijk getuigen de in groten getale gevonden fraaie aardewerk zitbadkuipen uit Alisar, Alaca en Bogazköy.
In alle vazen van het Oude Rijk is een vermindering van kwaliteit te merken, een proces dat later in het Nieuwe Rijk nog duidelijker aan den dag treedt. De oorzaak daarvan is, dat in het Oude Rijk de plastiek en in het algemeen de voorstelling van de menselijke figuur in de ceramiek in betekenis toeneemt, en de onversierde vazen langzamerhand uit de mode raken.
De pottenbakker wijdt zich nu aan nieuwe opgaven. Vaatwerk in de vorm van dieren en allerlei kleine plastieken genieten in het Oude Rijk de voorkeur. De rhyton van monochroom aardewerk, die reeds sinds ca. 1900 v. C. in Kültepe bekend is, is ook in het Oude Rijk zeer geliefd. Er worden eersterangs exemplaren van gemaakt. Ver-

geleken met hun voorlopers tonen deze bekers in diervorm een nog veel verder gaand naturalisme.
De enigszins abstracte leeuwen- en stierenfiguren van de aardlagen II en Ib uit de Karum Kanes, dus uit de vroege historische periode, krijgen in de nieuwe voorbeelden een natuurgetrouw aanzien. Een prachtige rhyton in de vorm van een stierekop (cat. nr. 138) is een waardige tegenstander van de nieuwe naturalistische stijl. De uit Alisar bekende brokstukken van beschilderde reliëfvazen behoren wellicht tot dezelfde periode. De fraaiste voorbeelden van dit genre, de Bitik-vazen en de onlangs in Bogazköy gevonden scherven, stammen weliswaar reeds uit het begin van het Nieuwe Rijk. De fragmenten van een grote stier van aardewerk, die dezer dagen in de oud-Hethietische aardlaag van Bogazköy te voorschijn zijn gekomen, bewijzen dat de pottenbakkers ook plastieken van groot formaat hebben vervaardigd.
Grote beeldhouwwerken in steen, waarvan wij het vermoedelijk bestaan in de vorige periode hebben aangenomen, zullen er in het Oude Rijk ook wel geweest zijn, want een leeuwekop uit Alisar, die bij een rhyton behoort, heeft reeds het type van de stenen leeuwen, zoals wij die uit de tijd van het Nieuwe Rijk kennen. De opengesperde muil, de over de onderlip hangende tong, de u-vormige stilering van de kaken, de verdikking van de neuswortel en de kubische vorm van de hele kop, zijn in deze plastiek reeds op dezelfde wijze uitgebeeld als in de kunst van de volgende periode.
Het fragment van een reliëfvaas uit Yazilikaya met vijf mannen die gaven brengen en een reliëfblok waarop een gevechtsscène is uitgebeeld, geven geen indruk van de plastiek uit deze tijd, daar beide reliëfs van weinig betekenis zijn.
De vroegere zegeltypes bleven ook in het Oude Rijk voortbestaan. Zulke stempelzegels die noch in stijl, noch in motieven verschillen van die uit de voorafgaande periode, kwamen onlangs in Bogazköy te voorschijn.
Maar de meest karakteristieke gegraveerde stenen van het Oude Rijk zijn de hiërogliefzegels met of zonder figuurlijke voorstelling.
Kort geleden is in de oud-Hethietische aardlaag van Bogazköy een zegel gevonden van het type kegel met knop, dat in zijn middenschild een hiëroglief-inscriptie toont. Het zal wel tot het begin van de oud-Hethietische periode behoren.
De Duitse opgravingen in Bogazköy hebben onder de leiding van Kurt Bittel in de laatste jaren op twee plaatsen, op de dominerende burcht Büyükkale en in de noordelijke benedenstad, aardlagen van de oud-Hethietische tijd blootgelegd. De architectuur is een voortzetting van de bouwwijze uit de voorafgaande periode. Toch is een ver-

dere ontwikkeling in technisch en stilistisch opzicht onmiskenbaar. Karakteristiek is de toepassing van stenen van groot formaat. De huizen hebben weliswaar ook nu nog fundamenten van steen met wanden van ongebakken tegels, maar de muren zijn sterker en de gevels zijn netjes afgewerkt. Ook de particuliere huizen zijn met zorg gebouwd en getuigen van een hoge levensstandaard. In een ten dele uitgegraven huis van de benedenstad werd in een kamer een zitbad van aardewerk gevonden.
Op de burcht, waar de koningen van het Oude Rijk hebben geresideerd, zullen paleizen gestaan hebben, die er ongeveer zo uit gezien moeten hebben als wij ze uit de laatste fase van de vroege historische periode kennen. Ook de ruim 8 m. dikke vestingwerken van de burcht sluiten met hun systeem van muren aan bij de voorlopers in Alisar en in Karahöyük bij Konya.
De laatste opgravingen hebben uitgewezen dat de voor een tegenoffensief gebruikte onderaardse gangen van het Nieuwe Rijk ook in de oud-Hethietische periode bekend waren. Aan de zuidwestelijke kant van de koningsburcht werd een 30 m. lange gang blootgelegd die een kraagsteengewelf heeft, zoals wij die in de onderaardse uitvalpoorten van later tijd vinden.

De Nieuw-Hethietische periode 1450-1200 v. C.

De Hethietische kunst krijgt zijn hoogste bloei in het Nieuwe Rijk. Hoewel op vele gebieden van de culturele activiteit de oude tradities doorwerken, zijn de meest grootse prestaties van het Hethietische volk pas in deze tijd tot stand gekomen. Grote en belangrijke gebouwen kennen wij weliswaar ook reeds uit de beide voorafgaande periodes maar de monumentale architectuur is toch een schepping van het machtige Nieuwe Rijk. Ook de beeldhouwkunst van groot formaat ontwikkelt zich pas goed in dit bloeitijdperk van het Hethietische rijk. De bouw van grote tempels en paleizen leidt tot het ontstaan van een beeldende kunst, die zich een vooraanstaande plaats in de wereld veroverde.
De Hethieten zijn de beste vestingsbouwers van de oude Oriënt geweest. De constructies voor tegenoffensieven, die zij reeds vanaf het Oude Rijk kennen, worden in het Nieuwe Rijk ontwikkeld tot unieke vestingwerken. De imposante cyclopenmuren zijn voortreffelijk uitgevoerd.
In de strategische aanpassing van de aanleg der muren aan de moeilijkste terreingesteldheden en in de richting van de uitvalpoorten

zijn de stadswallen van het oude Hattusa een ongeëvenaard meesterwerk.
Bij de Duitse opgravingen in Hattusa zijn vijf tempels blootgelegd. Zij behoren wat afmetingen en architectonische vormgeving betreft tot de meest grandioze monumenten van de toenmalige wereld. De grootste, de tempel van de Weergod van Hattusa, is goed bewaard gebleven en geeft nog een levendige indruk van die tijd.
Het hele complex is met de magazijnen 160 m. lang en 135 m. breed. De tempel zelf bestaat uit een rechthoekig gebouw met een binnenhof en een bijgebouw voor de uitoefening van de cultus in het noordoosten. De cultusruimte trad men binnen door een dwars gelegen, smalle, door pijlers gestutte hal. In de grootste van de negen zalen van dit bijgebouw was het beeld van de Weergod van Hattusa opgesteld.
Het voornaamste kenmerk van de Hethietische architectuur is de volledige asymmetrie van het grondplan. De Hethieten kennen geen zuilen, doch maken gebruik van vierhoekige pijlers. Karakteristiek en uniek is de toepassing van grote vensters met lage balustrades, die niet op de binnenhof openen, maar in de buitenmuren van de tempel zijn aangebracht. De ruimte waarin het cultusbeeld staat opgesteld is naar voren gebouwd, zodat het godenbeeld van drie kanten belicht werd. Dit behagen in licht wekt de gedachte dat de cultus van de Hethieten oorspronkelijk onder de vrije hemel plaats vond, zoals dat in het heiligdom van Yazilikaya nog vastgesteld kan worden.
Van de cultusbeelden der tempels is helaas geen enkele bewaard gebleven. Wij bezitten zelfs in het geheel geen vrijstaand beeld van de Hethieten. Daarentegen is een groot aantal reliëfs van aanzienlijke formaten behouden. In het heiligdom van Yazilikaya, dat ongeveer 2 km. ten noord-oosten van de stad Hattusa ligt, zijn de belangrijkste reliëfs uit het Nieuwe Rijk in de wand van een rots gemetseld. De rotsformatie bevat twee natuurlijke kamers: een grotere in het westen en een kleinere daarnaast in het oosten. Aan de rotswanden van de grote kamer is een lange optocht van goden op de westelijke en van godinnen op de oostelijke kant voorgesteld, die elkaar op de noordelijke wand ontmoeten (cat. nr. 170). De scheiding in mannelijke en vrouwelijke godheden is echter niet streng volgehouden.
In de rij van goden zijn twee godinnen en in die der godinnen is één god te herkennen. De goden dragen puntmutsen, snavelschoenen en een kort kleed tot aan de knieën met een gordel; de godinnen dragen een hoge, cilindervormige hoofddracht, een z.g.n. polos, en een geplisseerde, lange sleeprok.
Op het middentafereel (cat. nr. 168) is de ontmoeting der voornaamste goden voorgesteld. Links zien wij de oppergod die op twee

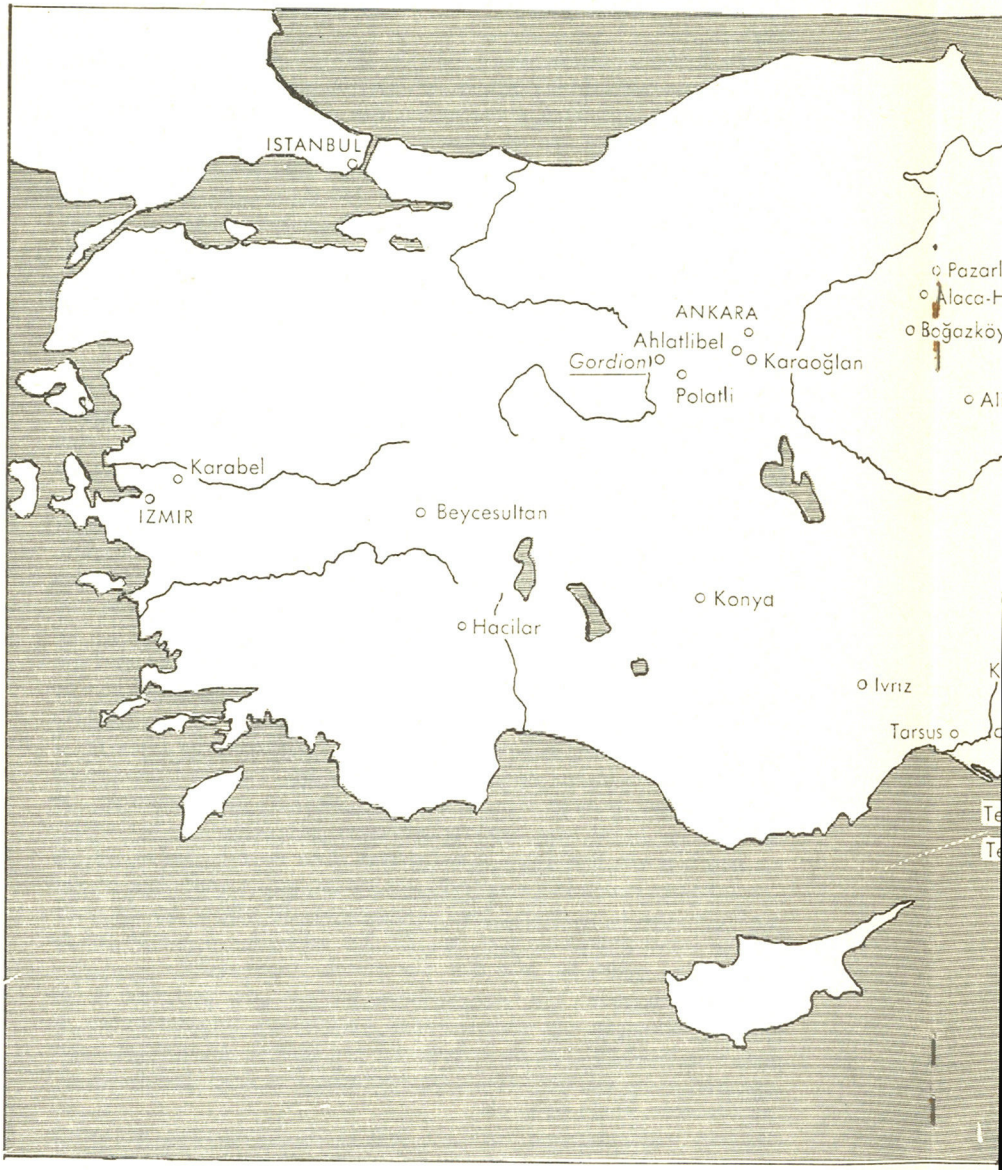

Hoofdletters = Moderne steden

Hoofd- en kleine letters = Vindplaatsen

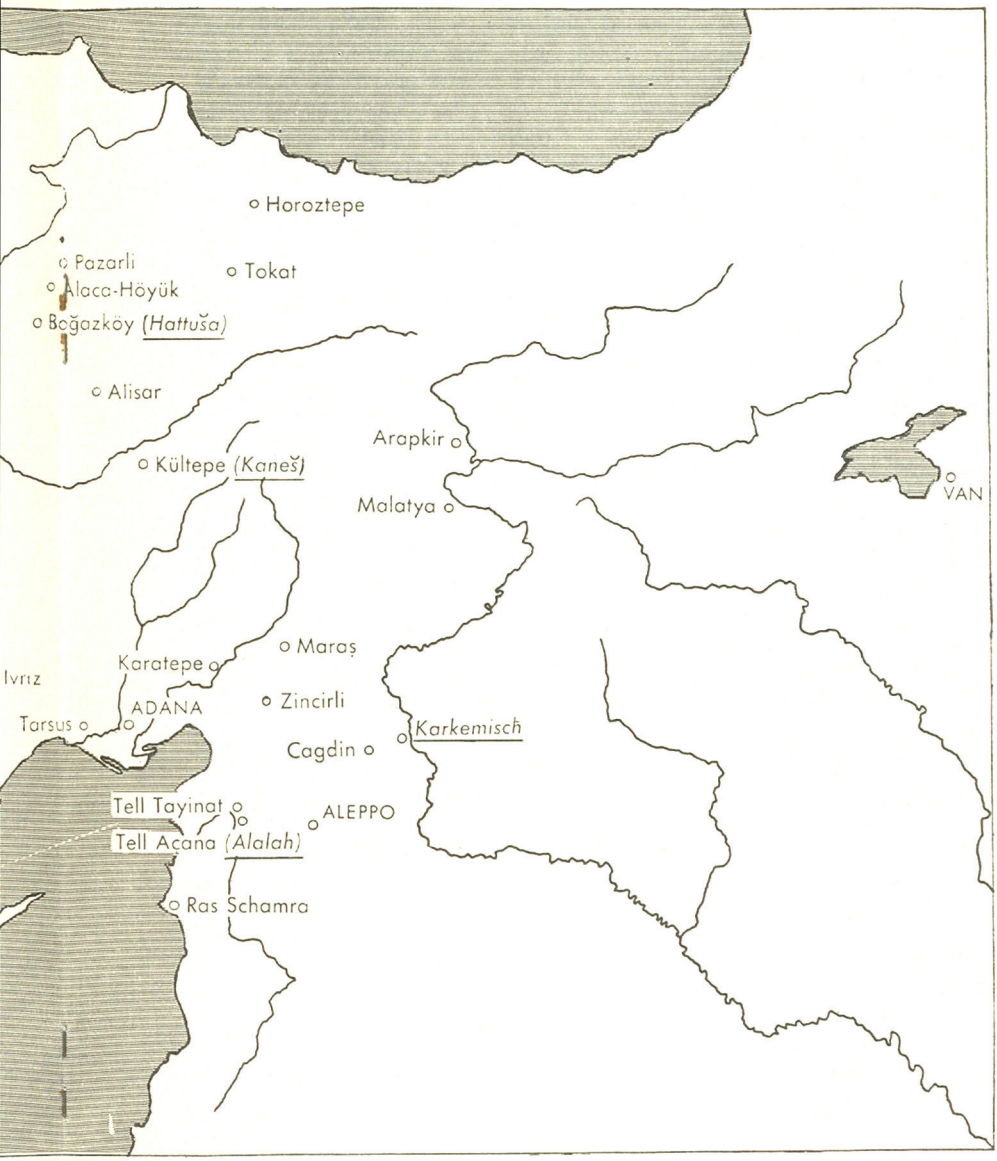

Vindplaatsen Onderstreepte plaatsnamen = Antieke namen

berggoden staat en tegenover hem staat de oppergodin op haar heilig dier, de leeuw. De beide godheden worden geflankeerd door stieren met puntmutsen, waarvan slechts het voorste deel te zien is. Achter de Weergod links staat een tweede god op stompe kegels die bergen voorstellen. De grote godin wordt gevolgd door een jeugdige god die eveneens op een leeuw staat en twee godinnen, die als gemeenschappelijk heilig dier de tweekoppige adelaar hebben. De namen der godheden zijn met behulp van de boven hun naar voren gestrekte handen aangebrachte hiërogliefen vastgesteld. De links staande god is de weergod van Hattusa, de oppergod in het midden is de weergod van de hemel. De oppergodin heet Hepat — een Hurritische naam. Zoals uit een tekst blijkt, gaat het om de zonnegodin van Arinna, de „koningin van hemel en aarde" of de „heerseres van het Hethietenland", zoals zij in een gebed genoemd wordt. De jonge god achter haar heet in het Hurritisch „Sarruma" en is de zoon van de zonnegodin. De weergod van de hemel, de zonnegodin van Arinna en hun beider zoon, vormen een drie-eenheid. Het goddelijk echtpaar met hun kind is een motief dat reeds in de vroeg-Hethietische loden idolen is uitgebeeld.

Bij de Duitse opgravingen die voor de rotskamers verricht zijn, werd een tempel aan het licht gebracht. Wie het rotsheiligdom wilde betreden, moest door de tempel gaan. De grote kamer met de reliëfs vormde dus de cultusruimte voor de daarvoor gelegen tempel. Het ritueel dat zich in de tempels van Hattusa voor het cultusbeeld afspeelde, voltrok zich hier onder de vrije hemel voor de reliëfs, die een beknopte voorstelling van het gehele Hethietische pantheon geven. Het reliëf met de optocht der twaalf goden in de zijkamer is het best bewaard gebleven. het heeft een fraaie bruingele patina gekregen. Ook van kunsthistorisch standpunt is het reliëf een belangrijke schepping.

De Hethietische kunstenaar heeft hier een stoutmoedige, maar wel geslaagde poging gedaan om een rij naast elkaar lopende mensen uit te beelden. Door de plaatsing der benen, die elkaar oversnijden, wordt de indruk van een parade gegeven.

Ook in de rangschikking der reliëfs in de hoofdkamer bemerkt men de kunstzin der Hethieten. Hier vinden wij voor de eerste maal in de kunstgeschiedenis de uitbeelding van een idee, die als een compositie in de huidige zin kan worden beschouwd.

In het heiligdom van Yazilikaya is koning Tuthalija (13e eeuw v. C.) tweemaal in reliëf voorgesteld. Waarschijnlijk bevond zich in de zijkamer ook een beeld van hem, waarbij de tegenwoordig alleenstaande naam op de rotswand behoord moet hebben. Het heiligdom zal wel geheel in zijn tijd ontstaan zijn.

De god Sarruma, die in de hoofdscène als een jongeling verschijnt, is overigens een belangrijke godheid. Op een reliëf in de zijkamer van Yazilikaya slaat hij zijn arm om koning Tuthalija (cat. nr. 171). Dat is een Hethietisch gebaar voor ondersteuning en verering. Dat blijkt ook uit het testament van Hattusili, waarin de omarming als een bijzonder eerbewijs genoemd wordt.
Wanneer men de iconografische details der Hethietische reliëfs bestudeert, zal men bemerken dat de kunstenaars naar vaste formules en voorschriften werkten. Niet alleen de details van de hoofbedekking, de haardracht en de kleding, maar ook de lichaamsdelen worden steeds volgens een vaststaand schema uitgebeeld. De tekening der gelaatstrekken, van de ogen, de wenkbrauwen, de mond en de oren, gebeurt zonder uitzondering in dezelfde vorm.
Voor het mannentype is kenmerkend dat de Hethieten steeds een oorring dragen, met of zonder baard voorgesteld worden, maar nooit met een snor. De houding der armen is, onverschillig of de figuren iets in handen dragen of niet, altijd dezelfde. De mannen houden de naar de beschouwer gekeerde arm in een rechte hoek gebogen vast tegen het lichaam gedrukt, de andere arm slechts flauw gebogen iets naar voren gestrekt. De vrouwen houden steeds beide armen gebogen met de handen naar voren.
Het graveren in steen is in deze periode stilistisch en naar de inhoud geheel afhankelijk van de plastiek. In hoofdzaak worden de religieuze thema's van de reliëfs op rotswanden of stenen wandbekledingen herhaald.
De monochrome ceramiek komt in deze tijd wel het meeste voor, maar speelt in vergelijking met de bovengenoemde kunstwerken slechts een onbelangrijke rol. De vervolmaking van een polychrome stijl is in enkele voorbeelden te merken. Een prachtige vaas uit Bitik is een waardige vertegenwoordiger van dit genre hofkunst.

De laat-Hethietische periode 1200–700 v. C.

De kunst der Hethietische vorstendommen, die in Zuid-Anatolië en Noord-Syrië na de ineenstorting van het grote rijk, een aanzienlijke activiteit ontwikkelden, neemt een bijzonder belangrijke plaats in binnen de cultuurwereld van de oude Oriënt. Artistiek is die kunst, door zijn provinciaal en conservatief karakter, wel niet van groot belang en blijft onder het peil van de gelijktijdige, kwalitatief hoogstaande monumenten van de Assyrische kunst. Maar toch geeft de unieke bemiddelende rol, die de Hethietische kunst gespeeld heeft gedurende

die laatste stijlfase van Assyrische en Aramese invloeden, deze een bijzondere betekenis.
De belangrijke geografische ligging der laat-Hethietische vorstendommen en de gunstige historische verhoudingen zijn de oorzaak, dat de kunstuitingen van deze staatjes tegen het begin van de 7e eeuw in Griekenland de oriëntaliserende stijl hebben doen ontstaan.
De vorstendommetjes in Zuid-Anatolië en Noord-Syrië bestonden voor een deel vóór de ineenstorting van het grote rijk. Zo was Karkemisch ook reeds in het tweede millennium een belangrijk koninkrijk. De meeste Syrische laat-Hethietische staten schijnen echter pas na de val van het Nieuwe Rijk te zijn ontstaan.
Het is mogelijk dat de naam laat-Hethietisch vanuit volkenkundig of taalkundig standpunt niet klopt. Kunsthistorisch is hij echter gerechtvaardigd, daar de beeldende kunst van dit gebied in zijn eerste stijlfase een volledig Hethietisch stempel draagt.
Deze kunst kan in drie verschillende stijlfases onderscheiden worden: de traditionele stijl, de Assyrisch-Hethietische stijl en de Aramees-Hethietische stijl.

De traditionele stijl 1050–850 v. C.

Deze stijl is een voortzetting van de Hethietische kunst, zoals die gedurende tweeduizend jaar in Anatolië en Syrië gebloeid heeft. Deze fase wordt vooral door de reliëfs van Malatia en Karkemisch vertegenwoordigd. De mooie reliëfkop van een godin uit Karkemisch evenals de zuilenleeuwen (cat. nr. 176) uit diezelfde plaats, kunnen als karakteristieke voorbeelden van de traditionele stijl worden genoemd.
Laatstgenoemde zijn getrouwe navolgingen van het leeuwentype uit het Nieuwe Rijk.

De Assyrisch-Hethietische stijl 850–700 v. C.

De kunstwerken uit deze stijlperiode tonen een achteruitgang van de overgeleverde Hethietische kenmerken, terwijl daarvoor Assyrische stijlelementen in de plaats treden. Het prachtige reliëf van een leeuwenjacht (cat. nr. 173) uit Malatya, dat ongeveer in de 2e helft van de 9e eeuw ontstaan is, grijpt zowel in de voorstelling van de wagen als in die van de leeuwen op Assyrische voorbeelden terug. Het motief van de gewonde leeuw, zoals dat hier uitgebeeld is, vormt

een geliefd thema van Assyrische jachttaferelen. Het portret van Katuwa, koning van Karkemisch, (cat. nr. 175) is eveneens in Assyrische stijl uitgevoerd. Het reliëf van een krijgsman op een bazaltplaat uit Karkemisch (cat. nr. 178), die tegen het einde van de 8e eeuw is ontstaan, geeft een navolging weer, die als aansluiting op Assyrische voorbeelden is op te vatten.

De Aramees-Hethietische stijl 850–700 v. C.

De beeldende kunst van Zincirli en Sakçegözu vertoont Aramese invloed. Slechts in de diervoorstellingen is de oude Hethietische traditie nog merkbaar. De voorstellingen van mensen tonen daarentegen geen spoor meer van Hethietische elementen.
De hoofdbedekkingen, die wij op de reliëfs van de Barrekup-tijd van Zincirli en bij de godheid van het Ivriz-reliëf vinden, zijn Aramees. Dezelfde muts komt ook voor bij de jager die een leeuw doodt, op het jachtreliëf uit Sakçegözu. Ook de Semitische neus der figuren op het Ivriz-reliëf is een typisch kenmerk van deze stijlfase. De beste voorbeelden van de Aramees-Hethietische stijl zijn, naast de kunstwerken uit Sakçegözu, de grafreliëfs uit Maras. Wij bezitten uit deze tijd een meesterwerk van ongewoon formaat, een stèle uit Maras, waarop een echtpaar zo indrukwekkend is uitgebeeld dat dit motief in de gehele oriëntaalse kunst zijn weerga niet heeft.
Het paar wordt naast elkaar zittend weergegeven, van voren gezien. Liefdevol hebben man en vrouw ieder een arm op de schouder van de ander gelegd. Uit de gelaatsuitdrukking kan men opmaken, dat het een gestorven echtpaar betreft. De druiventros die de man in zijn rechterhand houdt, duidt zijn beroep aan. Wellicht was hij een rijke wijnhandelaar. Zijn vrouw houdt in haar linkerhand een spiegel, zoals iedere voorname Hethietische dame. Op haar kleed is een Phrygische fibula — de grote uitvinding van die tijd — te zien. Het manteltje, waarvan de slippen in de gordel gestoken zijn, herinnert aan de klederdracht der Ionische plastieken van de 6e eeuw. Dit kunstwerk en de andere reliëfs uit Maras uit het begin van de 7e eeuw, die een interessante plooienval te zien geven, kunnen misschien via schakels, die ons nog onbekend zijn, invloed hebben uitgeoefend op de Ionische kunst van de 6e eeuw. Ook de Griekse grafschilderkunst van de archaische periode toont zowel wat de inhoud als wat de stijl betreft verwantschappen met de grafreliëfs van Maras.

Phrygische kunst 750–334 v. C.

De tentoonstelling omvat ook een aantal objecten, die bij de Amerikaanse opgravingen in Gordion, de hoofdstad der Phrygiërs, gevonden zijn. Het betreft hier kunstwerken van de gerijpte Phrygische stijl, die uit de vorstelijke grafheuvels afkomstig zijn en ongeveer 700 v. C. gemaakt werden. De tweekleurige vazen en de bronzen schotels zijn prachtige voorbeelden uit de Phrygische werkplaatsen. De grote ketel (nr. 195) met vier vrouwenfiguren is een geïmporteerd stuk uit het Urartu-land (oost-Anatolië) en eveneens een werkstuk van omstreeks 700 v. C. De fibulas uit Gordion zijn van een type dat een speciale Phrygische uitvinding is. Zij waren in de toenmalige wereld zeer gezochte sieraden, zoals uit de reliëfs van de tweede helft der 8e eeuw blijkt, waar zij prijken op de gewaden van vorsten en welgestelden. De vrouw op de grafsteen van Maras draagt zulk een fibula.
De Phrygiërs waren oorspronkelijk een Thracisch volk dat wel aan de vernietiging van het Hethietische rijk zal hebben deelgenomen.
Zij hebben echter pas vanaf het midden der 8e eeuw archaeologische sporen nagelaten. Het efemere rijk der Phrygiërs werd door Midas in de tweede helft der 8e eeuw gesticht. Het vond omstreeks 670 v. C. een plotseling einde tengevolge van de Kimmerische invasie. De Phrygische cultuur bleef echter voortbestaan en schiep gedurende de 6e eeuw in het midden van west-Anatolië grootse graf- en cultusmonumenten, die tot de meest indrukwekkende van het huidige Anatolië behoren.

Akurgal, Ekrem: Remarques stylistiques sur les reliefs de Malatya. Istanbul 1946

Akurgal, Ekrem: Späthethitische Bildkunst. Ankara 1949

Akurgal, Ekrem: Phrygische Kunst. Ankara 1955

Akurgal, Ekrem: Jrartäische Kunst. (Anatolia IV, 1959.P.67-114)

Alp, Sedat: Zur Lesung von manchen Personennamen auf den Hieroglyphen-Hethietischen Siegeln und Inschriften. Ankara 1950

Alp, Sedat: Die Soziale Klasse der Nam-ra-Leute. (Jahrbuch für Kleinasiatische Forschungen I, 1950/51.P.125)

Arik, Remzi O.: Les Fouilles d'Alaca Höyük 1935. Ankara 1937

Balkan, Kemal: Observations on the Chronological problems of the Karum Kanis. Ankara 1956

Balkan, Kemal: Letter of King Anum-Hirbi. Ankara 1957

Beran, Thomas: Ausgewählte Siegel und Siegelabdrücke. (MDOG 89, 1957.P.39-48)

Beran, Thomas: Glyptische Funde. (MDOG 91, 1957.P.48-56)

Beran, Thomas: Siegel und Siegelabdrücke. In Bittel, K. u.a.: Bogasköy III. Berlin 1957.P.42-54

Bittel, Kurt: Die Ruinen von Bogasköy. Berlin und Leipzig 1937

Bittel, Kurt: Die Kleinfunde von Bogasköy. Leipzig 1937 (WVDOG 60)

Bittel, Kurt: In: Archäologischer Anzeiger 1939, P.109 e.v.; 1941, P.256 e.v.; 1942, P.92 e.v. 1943, P.210 e.v.

Bittel, Kurt: Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens. 2e dr. Tübingen 1950

Bittel, Kurt: Chronologie der Anatolischen Frühkulturen: In: Reinecke-Festschrift p. 27-28

Bittel, Kurt: Hethiter und Proto-Hattier. In: Historia I p.274 e.v.

Bittel, Kurt, Naumann, R. und Otto, H.: Yazilikaya. Leipzig 1941

Bittel, Kurt und Naumann, R.: Bogasköy-Hattusa. Stuttgart 1952

Bittel, Kurt e.a.: Bogasköy III. Berlin 1957

Bossert, H. Th.: Altanatolien. Berlin 1942

Fischer, Franz: Keramik hethitischer Zeit. (MDOG 89, 1957.P. 49-57)

Fischer, Franz: Hethitische Keramik. (MDOG 91, 1958.P. 35-48)

Goetze, A.: Kleinasien. In: Kulturgeschichte des Alten Orients. 2e dr., München 1957

Güterbock, H. G.: Siegel aus Bogasköy I-II
(Beihefte 5 und 6 des Archiv für Orientforschung 1940 und 1942)

Kosay, Hamit Z.: Alaca Höyük Hafriyati 1936. Ankara 1938

Kosay, Hamit Z.: Les Fouilles d'Alaca Höyük 1937-1939.
Ankara 1951

Laroche, E.: Le Panthéon de Yazilikaya.
(Journal of Cuneiform Studies VI.p. 115-123)

Mellink, M: The Royal Tombs at Alaca Höyük. In:
The Aegean and the Near East, Studies presented to Betty Goldmann. p. 39-58

Moorgat, A.: Die bildende Kunst des Alten Orients und die Bergvölker. Berlin 1932

Naumann, R.: Architektur Kleinasiens. Tübingen 1955

Özgüç, N.: Marble Idols and Statuettes from Kültepe.
In: Özgüç, T. und N.: Ausgrabungen in Kültepe 1949. Ankara 1953. P. 226-242

Özgüç, T.: Ausgrabungen in Kültepe 1948. Ankara 1950

Özgüç, T.: Kültepe-Kanis, New Researches at the Center of the Assyrian Trade Colonies. Ankara 1959

Özgüç, t. und N.: Ausgrabungen in Kültepe 1949. Ankara 1953

Özgüç, t. and
Akok, M.: Horoztepe, an Early Bronze Age Settlement and Cemetry. Ankara 1958

von der Osten,
H. H.: The Alishar Höyük II, III
(Oriental Institute Publication. Chicago 1937)

Otten, H.: Zu den Anfängen der hethitischen Geschichte.
(MDOG 83, 1957.P. 33-45)

Otten, H.: Die Altassyrischen Texte aus Bogasköy
(MDOG 89, 1957.P. 68-79)

Afkortingen:

MDOG = Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
WVDOG = Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft

Heinrich Otten — Marburg a.d. Lahn

HET SCHRIFT DER HETHIETEN

Het spijkerschrift stamt uit het zuidelijke Tweestromenland. De oudste inscripties zijn afkomstig uit het begin van het derde millennium voor Christus en zijn administratieve aantekeningen, lijsten en leverantiebewijzen van de beheerders der grote tempels.
Dit oudste schrift bevat nog talrijke beeldtekens. Hun vroegste ontcijferbare teksten zijn in de Sumerische taal gesteld en alles wijst er op dat de Sumeriers zelf de uitvinders van dit schift zijn.
Het schrijfmateriaal bestaat uit het kleitablet en de griffel, die oorspronkelijk uit riet was vervaardigd en van voren driekantig was toegespitst. Hiermee werden de tekens in de nog vochtige klei gegrift, de tabletten werden later gedroogd of gebakken. Het systeem van de oudste oorkonden moet tot het woordenschrift gerekend worden; ieder teken of iedere groep van tekens komt overeen met een woord. In de verdere ontwikkeling wordt uit het woord een in hoofdzaak gelijkluidende lettergreep afgeleid (het woord TI „leven" heeft voortaan ook de betekenis van de lettergreep ti). Zo wordt in 't vervolg het schrijfsysteem gekenmerkt door het naast elkaar bestaan van woord- en lettergreeptekens.
Dit wordt, waarschijnlijk in de loop van de 18e en 17e eeuw v. C. door de Hethieten overgenomen. Het is nog onzeker niet alleen wanneer deze overname plaats had, maar ook langs welke wegen. Het is altijd mogelijk dat de in Opper-Mesopotamië en Noord-Syrië gevestigde Hurrieten daarbij betrokken geweest zijn, zoals bepaalde eigenaardigheden in het gebruik der tekens doen vermoeden.
Het spijkerschrift was derhalve leesbaar, toen Hugo Winckler in 1906 bij het begin van zijn uitgravingen in Bogazköy de eerste Hethietische teksten vond. Begrijpelijk waren echter in het tekstverband alleen de woordtekens, meestal vaak terugkerende zelfstandige naamwoorden. Deze eigenaardigheid van het schrift stelde Winckler in staat reeds gedurende de opgravingen een eerste poging te wagen tot ontcijfering van de Hethietische taal. Zo vond hij in een alinea de woordtekens „Dochter van — tot zijn vrouw — zoon" en verbond deze zodanig dat er een wettelijk voorschrift uit te lezen viel: „Wanneer de dochter van a. hij neemt, tot zijn vrouw neemt, wanneer zij een zoon baart" — waarmee de Hethietische in lettergrepen geschreven werkwoorden da-a-as en ha-as-ta tenminste lexicologisch juist als „nemen" en „baren" werden vastgesteld.

Het ontcijferen en determineren van het Hethietisch als een Indo-Germaanse taal van het centrum-type is echter verbonden met de naam van de in 1954 overleden Tsjechische geleerde B. Hrozny, die in 1915 „de oplossing van het Hethietische probleem" aantoonde.
Tot nu toe zijn in totaal ongeveer 20.000 kleitabletten en fragmenten uit de in uitvoering zijnde opgravingen van Bogazköy geborgen. Daaronder bevinden zich politieke verdragen, annalen van koningen, brieven, wetten, maar voor het grootste deel zijn het toch teksten van religieuze aard: beschrijvingen van feesten, bezweringsritualen, raadplegingen van het orakel, gebeden, hymnen en mythen.
Verrassend gevarieerd is ook het taalkundig beeld dat deze teksten uit de Hethietische hoofdstad oproepen. Naast het Sumerisch (in de wetenschappelijke literatuur) het Akkadisch-Babylonisch, in 't bijzonder als de diplomatieke taal van de Oude Oriënt in staatsverdragen en in de correspondentie met Egypte, Babylonië, Assur en het Mittannirijk in Opper-Mesopotamië; het proto-Hattisch in hofreglementen en cultische teksten, het idioom van centraal-Anatolië in de Vroege Periode, welke taalsoort voor de oude goden van het rijk, speciaal de zonnegodin van Arinna, bestemd was.
Vooral op het gebied van religie, magie en mythe is de invloed van het Hurrietisch sterk, die zich in de 14e en 13e eeuw aan het hof doet gelden. De grote godin in Yazilikaya heet Hepatu. Vele teksten bevatten spreuken en frases in de Hurrietische taal; de schrijvers van deze teksten stammen uit het Hurrietische taalgebied en dragen Hurrietische namen.
Het Indo-Germaanse element is in drie bevolkingsgroepen aan te wijzen; hun talen zijn de Hethietische (in de teksten zelf „Nesisch" genoemd, terwijl „Hethietisch" het door de moderne wetenschap „Proto-Hattisch" genoemde idioom heet), de Luwische (speciaal met een magische literatuur) en de Palaische taal (uitsluitend in de cultus van de godheid Ziparwa).
De combinatie van deze talen in de tabletten van Bogazköy maakt de volkenkundige en culturele verscheidenheid van het oude Anatolië wel duidelijk. De in het kort vermelde tekstgroepen kunnen een indruk geven in welke mate de geschiedenis, zowel op cultureel, juridisch en religieus gebied, uit dit materiaal kan putten. De taalkunde tenslotte, heeft met de Hethietische en Anatolische taalgroep weer een voorname schakel in de rij van Indo-Germaanse talen gevonden. De uitwerking van de door gelukkige vondsten bij de laatste opgravingen verkregen nieuwe inzichten over het tijdperk vóór het midden van het tweede millennium, kan ook voor de taalkundige waardering van het Hethietisch belangrijke nieuwe bijzonderheden opleveren.
Een groot gedeelte van de kleitabletten werd in de puinlaag van de

Hethietische stad gevonden. Zij zijn uit hun samenhang gerukt, ook door de latere, in het eerste millennium volgende, bouwactiviteit van de „Phrygische" nederzetting. Er zijn echter ook samenhangende teksten gevonden in de magazijnen van de tempel van de Weergod van Hatti (z.g.n. tempel I), een monumentaal gebouw aan de voet van de vestingheuvel Büyükkale (z.g.n. „huis op de helling") en de bibliotheken van deze koninklijke burcht.
De tabletten hadden eens op wandrekken gestaan. Bij grotere series staat in een kolophon de titel en het nummer van het tablet vermeld. Daar echter geen boekband het opzoeken vergemakkelijkt, werden terwille van de overzichtelijkheid etiketten voor de tabletten gezet. Catalogi somden de aanwezige kleitafeltjes op in een zekere rangorde en bevatten soms ook notities over de volledigheid van het werk of het verlies van afzonderlijke tabletten.
Behalve de bibliothecaris leren wij ook de schrijvers van de kleitafels kennen. Trots vermelden zij in de kolophon hun naam en die van hun vader, en dikwijls is hierdoor een nauwkeurige tijdsbepaling van de betreffende tabletten mogelijk. De schrijvers vormden een eigen stand, die aan het hof in het bestuur en de diplomatie zeker een belangrijke rol heeft gespeeld. De traditie der schrijversscholen bepaalde voor een groot deel de regels van schrift en taal der Hethieten gedurende bijna hun gehele historisch bestaan.
De oudste schriftelijke getuigenissen op Klein-Aziatische bodem zijn de oud-Assyrische oorkondes van Kültepe, dat iets ten noorden van Kayseri is gelegen. Hier in het oude Kanes hebben Assyrische kooplieden hun kantoren gehad en hun correspondentie, quitanties, schuldbewijzen enz. in potten bewaard. Zij waren vreemdelingen in Klein-Azië, die hun Assyrische taal in een eigen schriftstijl gebruikten. Duidelijk onderscheidt zich hun schuin schrift van dat der tabletten uit Bogazköy. Ook de inheemse stedelijke vorsten hebben zich in de 18e eeuw van dit Assyrische schrift bediend, zoals de brief van Anumhirbi van Mama aan koning Warsama van Kanes bewijst, (gepubliceerd door Kemal Balkan, gevonden in 1955 door Tahsin Özgüç op de ruïneheuvel van Kültepe). Maar deze schriftsoort overleeft de ineenstorting van de Assyrische handel niet, die het gevolg was van het verval van het Assyrische rijk na Samsi-Addu.
De zich langzaam consoliderende Hethietische staat heeft een nieuw schrift overgenomen en sluit niet bij het oud-Assyrisch aan.
Het oudste voorbeeld van z.g.n. Hethietische hiëroglyfen is gevonden op een stuk vaatwerk uit de jongste periode van de oud-Assyrische handelsvestigingen (Karum Kanes Ib). Het zijn eerder symbolen dan reeds schrifttekens, maar in ieder geval werd daarmee de ouderdom van dit tweede Hethietische schrift bewezen, dat daarop in

de 15e eeuw op koninklijke zegels uit Tarsus (Isputahsu) en uit Bogazköy (Alluwamna) naast het spijkerschrift verschijnt.
Dit beeldschrift vindt men als monumentaal schrift op de bodem van de Hethietische hoofdstad in de inscriptie aan de Nisantas, in de bijschriften bij de godenreliëfs van Yazilikaya, en vooral in Noord-Syrië: van het bijschrift met de naam van de god van Cagdin af (13e eeuw?) tot aan de reliëfs van Malatya en Karkemisch (9e eeuw).
Hier in dit gebied, dat in de Assyrische ananlen sinds Tiglatpileser I samengevat wordt onder de naam Groot-Hatti, heeft zich in de stadstaatjes de oude naam, en zoals het schrift aantoont, tenminste deze ene kant van de Hethietische cultuur gehandhaafd. Ook in de namen der goden, hun symbolen en riten, in het weer in gebruik nemen van de namen der koningen van het Grote Rijk, bleef het oude bewaard. Hier, in Hamath aan de Orontes, in Aleppo, Karkemisch enz. waren in de loop van de vorige eeuw door reizigers de eerste inscripties in een toentertijd onbekende taal en schriftsoort ontdekt. In de jaren zeventig had A. H. Sayce in een stoutmoedige gedachtenassociatie hiervoor de naam „Hethietische" hiëroglyfen ingevoerd.
De eerste pogingen om dit schrift te ontcijferen moesten uitgaan van de namen van koningen en steden, die bekend waren uit Assyrische bronnen. Vooral de namen met herhalingen van dezelfde lettergrepen Warpalawa, Gurguma, vergemakkelijkten zo'n vergelijking en toonden aan dat het beeldschrift evenals het spijkerschrift gebruik maakte van bepaalde aanduidingen voor stad, land, god enz. Met dezelfde methode kon de naam van koning Ka-tu-wa-s van de stad Ka-r-ka-mi-s ontcijferd worden.
Zo waren de geleerden het in hoofdzaak eens over het systeem van het Hethietische beeldschrift en de interpretatie van de voornaamste lettergreeptekens, toen H. Th. Bossert in 1947 op de Karatepe in de Taurus een tweetalige tekst vond, die aan de verdere arbeid een vaste grondslag gaf, vooral in de vaststelling van de woordenschat en de grammatica.
Taalkundig komen de teksten niet overeen met het Hethietisch, zoals wij dat kennen van de spijkerschrifttabletten uit Bogazköy, doch geven een jongere vorm van de Luwische taal te zien, zodat dit idioom ons uit tweeërlei bron en over een lange ontwikkelingstijd bekend is, ook al zijn teksten in beeldschrift uit de tijd van het grote rijk spaarzaam en in slechte toestand voor ons bewaard gebleven.
Er wordt van rechts naar links geschreven (omgekeerd als in het spijkerschrift), in de volgende regel dan echter weer van links naar rechts enz. De beste inscripties tonen de tekens verheven uit de steen gebeiteld en maken een ook esthetisch fraaie indruk. Daarnaast zijn ook haastige ingekraste teksten niet zeldzaam.

Tahsin Özgüç/Ankara

KÜLTEPE – KANESCH

Middelpunt der Assyrische handelsnederzettingen in Anatolië.

Kültepe of Karahöyuk, het oude Kanesch, ligt ongeveer 20 km. ten noordoosten van Kayseri, het antieke Mazaca, aan de hoofdweg van Sivas naar Kayseri. De ruïneheuvel Kültepe bestaat uit twee belangrijke delen: de stad der inheemse bevolking, die uit verschillende nederzettingen bestaat, die chronologisch op elkaar volgen en die ieder een eigen laag vormen, en de wijk van de Assyrische kooplieden, die Karum Kanesch, d.i. handelscentrum van Kanesch, genoemd wordt. Deze vestiging van Assyrische kolonisten ligt aan de voet van de eigenlijke stadsheuvel. De ruïneheuvel verheft zich 20 m boven zijn omgeving en heeft een doorsnede van 500 m, waarmee hij een der grootste is van geheel Centraal-Anatolië. De Assyrische handelskolonie is 1000 m lang, 700 m breed en verheft zich slechts 2-2,5 m boven de omgeving. De handelskolonie is later gebouwd dan de stad Kanesch, maar ook veel eerder te gronde gegaan dan die stad.

De opgravingen in Kültepe-Kanesch zijn begonnen in het jaar 1948 onder leiding van Dr. Tahsin Özgüç, professor in de archaelogie aan de universiteit te Ankara, met financiële steun van het Turkse Historische Genootschap en de Hoofddirectie der Oudheden. Deze opgravingen, die de stad Kanesch en de Karum hebben blootgelegd, hebben een belangrijke bijdrage geleverd voor de kennis van dit gebied.

Uit een later tijd stammende inscriptie, die legendarische berichten over vroeger tijden verschaft, zou men kunnen opmaken dat Kültepe een zeer oude stad was. Daarna vormden Kanesch met 17 steden een coalitie om het hoofd te bieden aan de dreigende inval van Naram-Sin, de kleinzoon van de grote koning Sargon van Akkad, die zijn overwinnende troepen van Babylonië naar de westelijke zee voerde en die omstreeks 2200 v. C. aanstalten maakte om Anatolië binnen te dringen. 200 jaar later werd Kültepe-Kanesch het leidende economische centrum van Centraal-Anatolië.

Hoewel Kanesch reeds sinds 1881, toen een aantal nog onbekende spijkerschrift-teksten op aardewerk in de handel opdoken, de aandacht der archaeologen en vooral der Assyriologen had getrokken, vonden voorlopig geen systematische opgravingen plaats.

De eerste onderzoekingen in Kültepe waren ontmoedigend. In 1893 en 1894 deed E. Chantre, een Franse onderzoeker, die in 1906 door de Duitsers H. Winckler en H. Grothe werd opgevolgd, vergeefse pogingen om de precieze herkomst der spijkerschrifttabletten vast te stellen.
Deze tabletten, die men Cappadocische teksten noemde, wekten grote belangstelling bij de Europese geleerden. Doch pas 20 jaar later, ontdekte B. Hrozny, die de Hethietische taal ontcijferde, bijna door toeval de juiste plaats. De kleitabletten kwamen niet uit de stadsheuvel, maar van een daarvoor gelegen, lager terras. Hier vond professor Hrozny in 1925 in een terrein van nauwelijks 50 bij 30 m 930 kleitabletten. Op dit terras had dus de Assyrische handelskolonie in het begin van het tweede millennium v. C. gelegen. Na 1925 vonden noch op de stadheuvel noch in de handelskolonie onderzoekingen plaats. In juni 1948 nam echter het Turks Historisch Genootschap het initiatief en zond een eerste expeditie uit. De resultaten van deze campagne waren zo bemoedigend, dat besloten werd de werkzaamheden op groter schaal voort te zetten, voor zover de middelen dit toelieten. In de volgende jaren werd daarom iedere zomer, behalve in 1952, in Kültepe gewerkt.

De Assyrische handelskolonie

In de Karum van Kanesch, een der belangrijkste handelssteden van de Oude Wereld, konden vier lagen (1a-IV) worden vastgesteld. De uit de bloeitijd der stad afkomstige spijkerschriftarchieven werden gevonden.
Deze in het oud-Assyrisch geschreven oorkonden bevatten zowel handelsovereenkomsten en contracten tussen inboorlingen en Assyrische kooplieden, als ook documenten met betrekking op huwelijken, echtscheidingen en erfenissen van de bewoners van Kanesch en van andere Anatolische steden. Enkele geven historische berichten en een bijzonder interessante groep schijnt te bestaan uit oefenteksten voor beginnende schrijvers. Uit deze teksten blijkt, dat de kolonie uit dat korte tijdperk in het begin van het tweede millennium v. C. stamt en dat Assyrische handelaren grote factorijen gesticht hebben in Anatolië tussen Malatya en Konya. Uit Kanesch werden o.a. goud, zilver en edelstenen geëxporteerd, terwijl het voor de bereiding van brons onontbeerlijke tin, maar ook reukstoffen en waardevolle textielstoffen tot de import behoorden. Tin en stoffen werden tegen koper verhandeld. Karum-Kanesch was de centrale markt voor een groot gebied

in Anatolië, waar ongeveer tien andere steden eigen factorijen bezaten.
Deze waren administratief ondergeschikt aan Karum-Kanesch, dat op zijn beurt onder Assur ressorteerde. Maar de Assyriërs hadden geen politieke rechten en oefenden geen politieke invloed in Anatolië uit. De heersers der Anatolische stadstaten, koningen of koninginnen, lieten de lokale Assyrische kooplieden een belasting betalen. De organisatie van deze en andere handelscentra verliep vredig en zonder gebruik van machtsmiddelen. De handelskolonie lag buiten de eigenlijke stad maar de kolonisten hadden het recht met de inheemse bevolking huwelijken aan te gaan, waarvan zij ook gebruik maakten. Volgens de oorkonden was de zetel van het bestuur de bit-karim, d.i. huis van de karum. Dit gebouw is echter bij de opgravingen nog niet gevonden. De Assyrische kooplieden wijdden zich vooral aan de binnenlandse koperhandel. Zij kochten het metaal op in de bij de mijnen gelegen steden om het in de grote centra verder te verhandelen.
Minder belangrijke goederen van de lokale handel waren wol, ezeltuigen en gedroogde kruiden. De inheemse koningen hadden niet alleen het recht van eerste keuze op textielwaren maar eisten ook 5% van de opbrengst. Deze details waren reeds uit de kleitafels van voor de tijd der systematische opgravingen bekend. Ook was bekend dat enige Assyrische kooplui de inboorlingen, vooral de beambten van de lokale koningen, kredieten verschaften en ook dat de Anatoliërs de Assyrische taal en het schrift overgenomen hadden om deze voor hun eigen, tamelijk primitieve contracten te gebruiken. Deze overeenkomsten hebben betrekking op leningen, de verkoop van slaven, huwelijks- en scheidingsakten. In de late periode van de Anatolische handelskoloniën, d.w.z. in de tijd van laag Ib, die tot de periode van de grote Hammurabi van Babylon behoort, vermengden zich de kolonisten met de inboorlingen zonder echter de banden met hun vaderstad Assur te verbreken. Zij hielden vast aan de datering naar de Assyrische ambtenaren van het jaar, en Karum-Kanesch bleef evenals tevoren het centrum van hun handel.
Karum-Kanesch is een ruïne-heuvel, waarin wij vier belangrijke bouwlagen kunnen onderscheiden, waarvan de jongste weer twee onderlagen heeft (Ia en Ib). Tesamen zijn deze lagen nergens meer dan 8 m. hoog. Laag IV rust op de natuurlijke bodem en is dus van de oudste nederzetting. In deze laag komen de eerste voorbeelden van fijne Hethietische ceramiek voor, en bovendien met de hand gevormd en beschilderd aardewerk in de stijl van Alisar III. Laag IV vertegenwoordigt in ieder opzicht de voorloper van Karum II en geeft het begin van een ontwikkeling weer die zijn hoogtepunt vond in laag II. Laag III is een overgangsperiode tussen IV en II. In deze lagen wer-

den geen spijkerschriftteksten gevonden. De contacten met Syrië die in IV begonnen, blijven bestaan.
De voor de archaeologische en filologische kennis belangrijkste stad is de tweede (II), die in grote omvang is uitgegraven. Het grondplan van de stad is grotendeels blootgelegd en wij verkregen een belangrijk inzicht in het leven van deze gemeenschap. Vele grote archieven, huizen van kooplieden, werkplaatsen en pakhuizen kwamen voor de dag en bewijzen de sterke invloed die de Assyrische kolonisten toen uitoefenden. Hoewel de huizen door Assyriërs bewoond werden, tonen zij toch geen verwantschap met dergelijke woningen in Syrië of Mesopotamië, doch zijn geheel volgens de lokale Anatolische type, dat zelfs in de verst afgelegen kleinaziatische nederzettingen te vinden is. De stad van laag II was door brede en smalle straten in verschillende wijken verdeeld en had dicht op elkaar gebouwde huizen. Het hoofdkenmerk is dichtbevolkte stadswijken met huizen van twee verdiepingen. Ondanks de intensieve bebouwing vormde ieder huis toch een aparte eenheid. Volgens de ter plaatse gevonden inscripties werden sommige wijken door inheemse, andere door Assyrische kooplieden bewoond. De handelaren gebruikten behalve de lokale produkten ook waren die afkomstig waren uit noordelijk Mesopotamië en Syrië. Toch zijn de gemakkelijk herkenbare importartikelen geringer in aantal dan de inheemse produkten. Deze bloeiende stad werd vernietigd door een plotselinge katastrofale brand die de bewoners geen tijd liet om hun bezittingen te redden. Tot nu toe kunnen wij nergens uit opmaken wat de oorzaak van deze gebeurtenis was.
Er werden in deze tijd vazen gemaakt, die een technische volmaaktheid tonen. Enkele herinneren aan vormen uit het derde millennium, andere zijn slechts in deze periode van de Anatolische geschiedenis te vinden. Vazen van dezelfde techniek en stijl komen ook nog voor in de volgende eeuwen en vormen een bepaald genre in de Hethietische kunst. Het merendeel van de op de draaischijf vervaardigde en beschilderde ceramiek is in laag II gevonden hoofdzakelijk samen met kleitafels. Tot het mooiste aardewerk uit de periode der Assyrische kolonisten behoren de vazen in de vorm van dieren. Zij werden bij religieuze ceremonieën gebruikt en wel voor drankoffers wijn en bier) aan de goden. Zoals uit de Hethietische teksten blijkt hadden de goden ieder hun heilig dier. De zoömorfe vazen zijn naar hun vorm en naar de diersoort zeer gevarieerd. Volledige dieren met een bekervormige uitstulping op de rug zijn kenmerkend voor Kültepe. De uitstulping diende voor het ingieten van de vloeistof, de neus of de bek van het dier voor het schenken. De leeuw, de antiloop, het hert, de haas, de ram, de arend, de stier en het varken genieten de voorkeur. Sommige drinkbekers hebben de vorm van een dierekop.

Gedurende de periode van laag Ib was Karum-Kanesch over zijn gehele oppervlakte dicht bevolkt. Tussen de huizen van laag II en Ib ligt een zone van twee meter dikte. In vele gevallen wisten de bewoners van Ib niets af van de ruïnes der goed ingerichte huizen die onder hun eigen woningen lagen. Deze zone bewijst dat er enige tijd voorbij moet zijn gegaan tussen de vernietiging van laag II en het begin van laag Ib.
De ceramiek en het vaatwerk in de vorm van dieren in de jongere laag toont enig verschil met die uit laag II. De graf-ceramiek is van een ander soort dan die voor dagelijks gebruik, terwijl de figuren in lood en de gietvormen slechts in deze periode voorkomen.
De Anatolische kunst van die periode komt overeen met de latere fase van de Tsin-Larsa-dynastie en de eerste Babylonische dynastie in Zuid-Mesopotamië, d.w.z. met het tijdvak tussen 1950 en 1800 v. C. toen Assyrische handelsvestigingen in Anatolië floreerden. Feitelijk bestonden met Assyrië en Syrië niet alleen handelsbetrekkingen doch ook culturele contacten in het algemeen. Gedurende deze eeuwen drong de Babylonische kunst tot Anatolië door, zodat daar de kunst een nieuw karakter kreeg. Hieruit en met behulp van de door de opgravingen van Kültepe verworven kennis is het mogelijk het samentreffen van verschillende invloeden en de versmelting van vreemde elementen met de eigenaardigheden van de inheemse kunst te verklaren. De glyptiek verschaft ons kennis door middel van de cylinder- en stempelzegels respectievelijk afdrukken daarvan op de omhulsels van kleitafels, oorkonden en labellen. Karakteristiek voor Anatolië is het stempelzegel, zoals duidelijk blijkt uit het feit dat dit type zoveel meer voorkomt dan het rolzegel. Dat bevestigen alle opgravingen in deze streek van Anatolië. Rolzegels werden in de tijd van de Assyrische handelsvestigingen voor het eerst vervaardigd en in het oostelijke deel van Anatolië gebruikt. Gedurende de jongere fase van de kolonie (laag Ib) namen de stempelzegels toe, die dan later in de tijd van het Hethietische rijk volkomen domineren.
In de bloeitijd van de Assyrische koloniën vormden de rol- of cylinderzegels 95% van het totale aantal. Geen ander materiaal uit die tijd toont zoveel verschillende stijlen in de kunst van het steensnijden. Variaties in het snijden en in zekere zin ook in de voorstellingen maken het mogelijk vijf hoofdgroepen te onderscheiden:

1. De stijl der 3e dynastie met zegels die uit Zuid-Mesopotamië geïmporteerd zijn.

2. De oud-Babylonische groep met stukken, die een stijl en motieven tonen, die kenmerkend zijn voor de eerste Babylonische dynastie. Zij zijn geïmporteerd.

3. De oud-Assyrische groep, die volgens de zegelbezitters de helft van het glyptische materiaal vormen.

4. De Syrisch-Cappadocische groep met zegels die een aantal verschillen tonen met de overige zegels uit Kültepe en Syrië. Stijlelementen uit Mesopotamië zijn aanwijsbaar maar niet in dezelfde mate als bij de zegels uit de vorige en volgende groep.

5. De Anatolische groep, die enkele ondergroepen heeft, is voor de kennis van de Kleinaziatische kunst van deze tijd het belangrijkst.

De meest karakteristieke motieven zijn processies van goden op dieren, aanbiddingsscènes, krijgs- en jachttaferelen en dierfriezen. Bovendien komen naakte vrouwen, die de borsten ophouden, voor met stieren, tweekoppige adelaars en een astraal symbool.
Bijzonder belangrijk is dat prototypen van Hethietische godenvoorstellingen voorkomen: de beschermgod van de akker, die op een hert staat en een adelaar en een haas vasthoudt, een godin, die op een bergschaap zit met de adelaar in haar hand, de weergod op zijn door stieren getrokken wagen. Anatolische afleidingen van godheden uit Mesopotamië zijn karakteristieke verschijningen in deze stijl.
In de inheemse stempelsnijkunst verschijnen naast Anatolische veel Babylonische godheden. Gevechtsscènes zijn betrekkelijk zeldzaam; op een ervan staat naast enige dieren een god terwijl voor hem een kleine voorover gebogen man met zijn speer een andere man, die achterover valt, doorsteekt. De jacht op leeuwen of antilopen met speer of boog wordt ook voorgesteld. De Anatolische groep heeft vele trekken gemeen met de latere Hethietische kunst, zoals goden, dieren en symbolen.
De platte figuren uit lood en de gietvormen, waarin zij gemaakt werden (laag Ib), tonen gewoonlijk een vorouw met een lang gewaad en een halssieraad, die een kind draagt. Naast haar staat dikwijls een baardige man, in een soortgelijk gewaad, met een konische hoofdbedekking en verschillende wapens, zoals bijl, lans, speer of knots. De beide figuren stellen waarschijnlijk een godenpaar voor. Vaak is de vrouw slechts gedeeltelijk bekleed en draagt een hoofdsieraad waaruit twee krullende haarlokken tot op de schouder afhangen. Zij heeft een zware neus, uitpuilende ogen, een brede mond, een gevulde kin, ronde kaken, een dikke hals en afhangende schouders.
Het gevonden materiaal, dat door de archaeologen Hethietisch wordt genoemd, gaat in feite ver terug voor de stichting van het Oude Rijk (ca. 1650). Het vondt zijn definitieve vorm gedurende de periode der Assyrische handelskoloniën. Tot de meest imponerende voorbeelden van deze kunst, die later in het Hethietische rijk in Centraal-Anatolië

zo schitterend tot ontwikkeling kwam, behoren stempelzegels met leeuwen, adelaars, stieren, goden, maar vooral een klein loodplastiekje van een Hethietische gebaarde god, in een kort, versierd gewaad, met een brede gordel, een spitse muts en een sikkel in de hand. Dit stuk toont een nauwe verwantschap met de reliëfs van het grote Hethietische rijk en bewijst hoever de oorsprongen van deze kunst teruggrijpen. Ter bepaling van de tijdsduur van de lagen II-Ib, beschikken wij over de in de teksten van Kültepe voorkomende jaarbeambten (Limu's). Het aantal van 80 Limu's de bekende koningsnamen en de oorkonden van drie generaties van kooplieden, maken het mogelijk het begin en het einde van laag II te dateren: 1950—1870 (naar de z.g.n. lange chronologie). De vastgestelde feiten in Kültepe maken het waarschijnlijk dat de tussenperiode ongeveer 30 jaar geduurd heeft: 1870—1840. Wat laag Ib betreft, deze schijnt niet tot een stad te behoren die lang bestaan heeft. Met behulp der Limu's, die in teksten van Bogazköy, Alisar en Kültepe voorkomen, en met behulp van uit Noord-Syrië geïmporteerde voorwerpen, zou ik een duur van 50 jaar voor deze laag willen aannemen: 1840—1790.
Ia duurde waarschijnlijk niet langer dan 30 jaar: 1790—1760.
Voor de lagen III en IV kunnen wij geen langere tijdsduur dan 50 jaar berekenen: 2000—1950. De Syrische import in de diepere lagen van de eigenlijke stadheuvel biedt geen aanknopingspunten voor de datering van de lagen III en IV van de Karum.

De opgravingen op de stadheuvel van Kanesch

Onder leiding van prof. Tahsin Özgüç en Nimet Özgüç (universiteit van Ankara) vonden opgravingen plaats niet alleen in de buitenstad, d.w.z. in de Assyrische handelsvestiging, maar ook in de nederzettingen der inboorlingen van de ruïneheuvel.
De oudste cultuur die in Kültepe gevonden werd, behoort tot de vroege Bronstijd. Deze periode kan in een jonge-, een midden- en een oude fase worden onderscheiden. De huizen bevatten blijkbaar meer dan één ruimte; de op stenen fundamenten gebouwde muren bestaan uit tegels van leem. De ceramiek sluit weliswaar gedurende de midden- en de late Bronstijd aan bij het ook in Midden-Anatolië bekende aardewerk, doch heeft in zoverre lokale kenmerken, dat in Kültepe veel meer beschilderd aardewerk voorkomt dan b.v. in Alisar. De beschilderde ceramiek steunt in de vlakte van Kayseri op een oude plaatselijke traditie.
Een uit de laatste fase van de Bronstijd stammende tempel werd

uitgegraven, waarvan de plattegrond tot dusver in Centraal-Anatolië zijn weerga niet heeft. In het midden van de grote centrale ruimte ligt een door vier zuilen omgeven haard. Het bouwwerk stemt overeen met de ongeveer gelijktijdige Megara van Beycesultan in West-Anatolië. Op de vloer van de ruimte lagen bekers met twee oren en idolen uit albast. Voor de datering van de tempel is de uit Cilicië geïmporteerde ceramiek van belang. De genoemde albasten idolen hebben een schijfvormig lichaam met concentrische cirkels en geometrische versieringen. Op de romp staan op lange halzen twee, vaak zelfs drie hoofden. Dikwijls bevindt zich op het lichaam van een groot idool een kleiner, blijkbaar een kind, dat eveneens een of twee hoofden kan hebben.

De belangrijkste ontdekking in de stadheuvel bestaat uit geheel uitgegraven gebouwen, die uit dezelfde tijd stammen als de lagen II en Ib der handelskolonie. Een van deze gebouwen beslaat een oppervlak van 2000 m² en toont sporen van pijlerhallen, voorraads- en woonruimten. Op de vloer van een, uit de tijd van laag Ib van de handelskolonie stammend gebouw werd in het jaar 1954 een bronzen dolk gevonden met een inscriptie in spijkerschrift: „Paleis van Anitta, de koning". Anitta is als een vroegere Anatolische koning en voorloper van de Oud-Hethietische dynastie bekend. Zijn naam komt voor zowel in Hethietische teksten als in oorkonden van zijn eigen tijd van Kanesch en Alisar. Van hem bezit men de oudste tekst in Hethietische taal, maar de inscriptie op de dolk die hem als de eigenaar aanwijst, is Akkadisch, dus Babylonisch. In een gebouw ten oosten van het huis met de dolk, werd in 1955 een aantal Assyrische kleitafels gevonden. Vijf van deze teksten hebben een historisch karakter en bevatten brieven van koningen en lijsten van paleisbeambten. Als koning van Kanesch verschijnt Warschama, zoon van Inar.

Twee andere Anatolische koninkrijken worden nog genoemd. Het gebouw waar de kleitafels gevonden werden, zou het paleis van de koningen van Kanesch geweest kunnen zijn.

De stadheuvel van Kültepe is ook in de tijd van het grote Hethietische rijk en in de laat-Hethietische en Phrygische periode bewoond geweest. In de 8e eeuw v. C. was Kanesch een belangrijke stad in het koninkrijk Tabal. In de Hellenistische-Romeinse periode echter werd de stad geheel door Mazaca, het tegenwoordige Kayseri, in de schaduw gesteld

De op de tentoonstelling geëxposeerde kunstwerken stammen uit de opgravingen

Ahlatibel	(Türk Tarih Kurumu, H. Z. Kosay)
Alaca-Höyük	(Türk Tarih Kurumu, H. Z. Kosay en R. O. Arik)
Alisar	(Oriental Institute of the University of Chicago, H. H. von der Osten)
Beycesultan	(Britisch Institute of Archaeology, Seton Lloyd)
Bogazköy	(Deutsches Archäologisches Institut en Deutsche Orient-Gesellschaft, K. Bittel)
Gordion	(Pennsylvania University, R. Young)
Hacilar	(British Institute of Archaeology, J. Mellaart)
Horoztepe	(Türk Tarih Kurumu, T. Özgüç en M. Akok)
Karaoglan	(Türk Tarih Kurumu, R. O. Arik)
Karkemisch	(British Museum, D. Hogarth en C. L. Woolley)
Kültepe	(Türk Tarih Kurumu, T. en N. Özgüç)
Mahmatlar	(Türk Tarih Kurumu, H. Z. Kosay)
Malatya	(Société des Etudes Hittites et Asiatiques, L. Delaporte)
Pazarli	(Türk Tarih Kurumu, H. Z. Kosay)
Polatli	(Seton Lloyd en N. Gökce)